

Tartalom

GRAEME MURDOCK: The Várad Bible in Reformed Religious Life and Culture	3
PÁLFI JÓZSEF – BALÁZS GÉZA: A 360 éves Várad Biblia	9
KURTA JÓZSEF TIBOR: „...mentül tisztább és hibátlanb Biblia jőne szemünk eleiben, és forgana kezünkben.” A Várad Biblia rövid története	15
OLÁH RÓBERT: A Várad Biblia a magyarországi református gyűjteményekben	31
KURTA JÓZSEF TIBOR: A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának Várad Bibliái	45
ZABÁN BÁLINT KÁROLY: A nagyvárad puritán kör – Köleséri Sámuel mint a Várad Biblia széljegyzetei írójának élete, szolgálata és munkássága	55
HERMÁN M. JÁNOS: Kisszántói Pethe Ferenc bibliakiadási szolgálata (1794-ben és 1816)	73
Rezumate	83

The Várad Bible in Reformed Religious Life and Culture

DR. GRAEME MURDOCK

Associate Dean of Undergraduate Common Architecture,
Associate Professor in European History and Fellow, Trinity College Dublin
murdocg@tcd.ie.

The completion of a new edition of the vernacular Hungarian Bible at Cluj (Kolozsvár) in 1661 was the product of a specific set of contexts and circumstances. This 'Várad Bible' also reveals much about wider patterns of Hungarian Reformed cultural and religious development in the seventeenth century. In this short reflection on articles in this volume, I will consider some of these interconnected contexts and patterns.

The conclusions of founding synods of the Hungarian Reformed church held during the middle decades of the sixteenth century affirmed the transformational power of communal listening to the words of the Bible. Synods cited a range of passages from Scripture as evidence about the impact of placing the Bible at the centre of church services and at the heart of the life of communities. Synods instructed Reformed ministers to read passages from the vernacular Bible during all church services and to explain the meaning of readings from Scripture to their congregations (Dennison, 2010; 453-454, 700-702, 896). This plan for public worship required that ministers should be literate and should have access to copies of the Bible in reliable translation. Copies of printed vernacular New Testaments and Bibles (or of hand-written copies of parts of the Bible) indeed largely remained in the hands of Reformed clergy during the sixteenth and seventeenth centuries. One of the enduring and distinctive roles of Reformed ministers was the responsibility to give public and comprehensible voice to the words of the Bible within their communities (Murdock; 2021). Ordinary people were expected to attend church services and to pay careful attention to their minister when he read from the Bible and spoke from the pulpit. Members of congregations were also expected to learn (often through catechisms) some key phrases and passages from the Bible that they could repeat for example when reciting the Lord's Prayer.

Printed translations of the New Testament in Hungarian were published during the middle decades of the sixteenth century. A complete printed Bible in Hungarian was published at Vizsoly in 1590 with Gáspár Károli expressing the hope in his foreword that ministers should 'read the Holy Scriptures for their communities to hear'. There were further initiatives to ensure that ever

greater numbers of printed Bibles came into the hands of as many Reformed ministers as possible. During the 1610s dozens of Hungarian students travelled to the Palatinate and studied at the University of Heidelberg. One outcome of connections with Reformed churches in the Empire was the publication of editions of the 1590 Bible at Hanau in 1608 and at Oppenheim in 1612. Developing links with the Reformed Palatinate were curtailed by Spanish invasion and occupation. Hungarian Reformed students then turned to attend universities in the Dutch Republic. Hungarian students received instruction in Reformed orthodoxy and engaged with different ideas about further reform in the Dutch church (for details on registrations by Hungarian and Transylvanian students at foreign universities during this period see Murdock (2000); 50).

Some students travelled further, risking the perils of crossing the Channel, to spend time in England. Hungarian students remained mostly in London and only a few formally registered at either Oxford or Cambridge. At least one hundred Hungarian Reformed students stayed in England between 1600 and 1660. Once they had acquired sufficient ability in English, these students were exposed to the diverse and changing pattern of religious life in London. Some Hungarians were impressed by the commitment of London's parish ministers to preaching and to guiding their congregations in practical moral theology. Visiting students considered how they might adapt aspects of a Puritan style of Reformed religion to the context of Transylvanian and Hungarian congregations. Some English Puritans were convinced about the need for institutional change in their church and sought to develop congregational consistories (known in England as presbyteries). However, concern grew in the Hungarian church and at the Transylvanian court about the political implications of importing English Puritanism and Presbyterianism. Controversies raged over the intentions and actions of ministers who had been influenced by English Puritan styles of piety and who demanded institutional change in the Hungarian church. Students continued to travel to London during the Cromwellian Protectorate. Among them was Sámuel Köleséri from Oradea (Nagyvárad). Köleséri had spent time studying at Leiden before he travelled to England in 1655. On returning home, Köleséri collaborated with printer Ábrahám Szenci Kertész on revisions and marginal notes for a new planned edition of the 1590 Vizsoly Bible.

The Várad Bible therefore reflects the ongoing efforts made by Reformed clergy and their lay patrons to release the power of the vernacular Bible into Hungarian-speaking communities through the voices of ministers at church services. There were also efforts in this period made by Reformed clergy with the support of the Transylvanian court to give voice to the Bible for Romanian-speakers with a New Testament in Romanian printed in 1648 (on efforts to advance a Reformed church among Romanian-speakers see Crăciun; 2002).

This renewed commitment to the original goals of the Reformed church was strengthened by connections established with Reformed churches in the German lands, the Dutch Republic, and in England. Some Reformed clergy were committed to ideas about further reform of church structures and religious life, supported initiatives to promote catechisms and to improve levels of understanding of the fundamentals of Reformed faith, and aimed to foster greater lay commitment to high standards of personal morality. There was an emerging network of Reformed colleges, schools, and libraries, and an increasing number of texts were published including catechisms, sermons, and works of practical theology. However, while there is evidence of the slow development of a literate culture in Reformed towns, the primary practical use of the Várad Bible on its publication remained in the hands of clergy and in the context of church services.

The publication of the Várad Bible also reflects the fragility of the political context for the Reformed church in Transylvania. In the wake of the disastrous military campaign conducted by prince György II Rákóczi in the Polish-Lithuanian Commonwealth, an Ottoman army besieged Oradea (Nagyvárad) during the summer months of 1660. The press used to print the Bible was first moved to Debrecen and then to Cluj (Kolozsvár), where the Bible was published in 1661. Despite military and political setbacks, and the loss of key towns, schools, and libraries, the Reformed church remained firmly embedded within Hungarian-speaking communities across Transylvania and in eastern Hungarian counties. Articles in this volume discuss the original enterprise to print the 'Várad Bible' and reflect on questions relating to the longer-term relationship between Reformed religion and vernacular language in this region. Ideas about linguistic affinity and community later played a powerful role in modern constructions of notions about national identity. While the intimate connections established in the era of Reformation between the Reformed faith and the Hungarian language have proven to be a source of cultural and social cohesion for communities they have also, as authors discuss here, posed different pastoral and political challenges for the Reformed church in Transylvania in shifting contexts.

Bibliography of recent literature available in English and German:

- Ács, Pál (2019). *Reformations in Hungary in the age of Ottoman conquest*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
- Cambers, Andrew (2011). *Godly Reading: Print, Manuscript and Puritanism in England, 1580–1720*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Cameron, Euan (ed.) (2016). *The New Cambridge History of the Bible*, vol. 3. From 1450 to 1750. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crăciun, Maria (2002). 'Building a Romanian Reformed community in seventeenth-century Transylvania,' in Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, and Graeme Murdock (eds), *Confessional Identity in East-Central Europe*. Aldershot: Ashgate; 99–120.
- Crăciun, Maria (2009). 'Centre or periphery? The Reformation in Romanian and Hungarian historiography, 1945-2008,' *Archiv für Reformationsgeschichte/ Archive for Reformation History* 100; 175–192.
- Dennison, James (ed.) (2010). *Reformed Confessions of the Sixteenth and Seventeenth Centuries in English*, volume 2, 1552–1566. Grand Rapids, MI: Reformation Heritage Books.
- Erdélyi, Gabriella (2015). 'Confessional identity and models of aristocratic conversion in seventeenth- and eighteenth-century Hungary,' *Social History* 40; 473–496.
- Evans, Robert J. W. (1979). *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700*. Oxford: Clarendon Press.
- Evans, Robert J. W. (1985). 'Calvinism in East Central Europe: Hungary and her neighbours' in Menna Prestwich (ed.), *International Calvinism, 1541–1715*. Oxford: Oxford University Press; 167–97.
- Evans, Robert J. W. (1998). *The Language of History and the History of Language: an inaugural lecture*. Oxford: Oxford University Press.
- Evans, Robert J. W. (2004). 'Language and state building: the case of the Habsburg monarchy,' *Austrian History Yearbook* 35 (2004); 1–24.
- Evans, Robert J. W. (2006). *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Essays on Central Europe, c. 1683–1867*. Oxford: Oxford University Press.
- Fata, Márta (2000). *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500–1700*. Münster: Aschendorff.
- Fata, Márta, and Anton Schindling (eds) (2010). *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918 (Reformationsgeschichtliche Studien und Text, Band 155)*. Münster: Aschendorff.
- Hunt, Arnold (2010). *The Art of Hearing: English Preachers and their Audiences, 1590–1640*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keul István (2009). *Early modern religious communities in east-central Europe: the principality of Transylvania, 1526–1691*. Leiden: Brill.
- Kiss Réka (2013). "'The women do not want to go to church.'" *Church Discipline and the Control of the Public Practice of Religion in the Calvinist Diocese of Küküllő in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, *The Hungarian Historical Review* 2; 109–140.

- Koller, Markus (2010). *Eine Gesellschaft im Wandel. Die osmanische Herrschaft in Ungarn im 17. Jahrhundert (1606–1683)*. Stuttgart: Steiner.
- Klaniczay, Gábor, and Éva Pócs (eds) (2017). *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania*. London: Palgrave Macmillan.
- Louthan, Howard, and Graeme Murdock (eds) (2015). *A Companion to the Reformation in Central Europe*. Leiden: Brill.
- Lukács Olga, Alpár Csaba Nagy and István Péter (eds) (2019). *From Movement to Inheritance. Hidden Assets from the Treasury of Hungarian Reformation*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
- Maag, Karin (ed.) (1997). *The Reformation in Eastern and Central Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Michels, Georg (2020). *The Habsburg Empire under Siege. Ottoman expansion and Hungarian revolt in the age of Grand Vizier Ahmed Köprülü (1661–76)*. Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press.
- Murdock, Graeme (2000). *Calvinism on the Frontier. International Calvinism and the Reformed church of Hungary and Transylvania, c. 1600–1660*. Oxford: Clarendon Press.
- Murdock, Graeme (2016). 'Bibles in Central and Eastern European Vernaculars to c. 1750' in Euan Cameron (ed.), *New Cambridge History of the Bible* vol. 3, c. 1450– c. 1750. Cambridge: Cambridge University Press; 345–357.
- Murdock, Graeme (2021). 'Hearing the Word of God: The aural and symbolic presence of Bibles in early Hungarian-Speaking Calvinism' in Elizabeth Dillenburg, Howard Louthan, and Drew B. Thomas (eds), *Print Culture at the Crossroads: The Book in Central Europe*. Leiden: Brill; 17–33.
- Péter Katalin (edited by Gabriella Erdélyi) (2018). *Studies on the History of the Reformation in Hungary and Transylvania*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
- Tóth Zsombor (2015). 'The Importance of Being (In)Tolerant: The Strange Case of Transylvanian Puritanism' in Herman J. Selderhuis and J. Marius J. Lange van Ravenswaay (eds), *Reformed Majorities in Early Modern Europe*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht; 89–110.
- Tóth Zsombor (2020). 'Understanding Long Reformation in Eastern Europe: The Case of Hungarian Puritanism Revisited,' *Journal of Early Modern Christianity* 7; 319–341.
- Wien, Ulrich A. (ed.) (2021). *Common man, society and religion in the 16th century/ Gemeiner Mann, Gesellschaft und Religion im 16. Jahrhundert. Piety, morality and discipline in the Carpathian basin/ Frömmigkeit, Moral und Sozialdisziplinierung im Karpatenbogen*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
- Wien, Ulrich A. (ed.) (2022). *Crossing borders- Impact of Reformation in Transylvania since the 1520s. Diversity of faith and religious freedom in the Ottoman zone of influence*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.

A 360 éves Várad Biblia

DR. PÁLFI JÓZSEF

Partiumi Keresztény Egyetem (Nagyvárad)

palfi.jozsef@partium.ro

DR. BALÁZS GÉZA

Partiumi Keresztény Egyetem (Nagyvárad)

ELTE, Színház- és Filmművészeti Egyetem (Budapest)

balazs.geza@partium.ro

In 2021, the Reformed Diocese of the Királyhágómellék turned 100 years old, and the Várad Bible 360. The Várad Bible, published in 1661, was for a long time the only printed Protestant Bible in Transylvania. The text of Gáspár Károli's Vizsoly Bible, published in 1590, was reworked by Sámuel Köleséri, theology teacher of Oradea, rector of the Várad College, who added a large number of explanations and marked the parallel verses in the margin of the book. This is why it is also called the Várad-Károli Bible. A new edition was not published until 1805 in Pest, and then the Reformed Diocese of the Királyhágómellék published it in facsimile in 2002. The article briefly reviews the history of the Várad Bible.

Keywords: *the Várad Bible turned 360 years old, Várad-Károli Bible, Sámuel Köleséri*

A Várad Biblia ünnepe

A nagy háború után a korabeli Nagy-Magyarország teljes körű átalakuláson ment át. A trianoni határmódosításokat követően egyházi szempontból is új egyházi adminisztrációs és közjogi helyzet alakult ki. Az akkori Magyarország keleti részének egyházközségei a mai Románia felőli részekre kerültek át. Ennek következményeképpen a nyolc csonka egyházmegyéből és egyházközségekből, amelyek a korábbi évszázadokban a Tiszántúli Református Egyházkerület szerves részei voltak, szükségszerűen létre kellett hívni új egyházkerületet. Így született meg a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, amelynek megalakulását 1921. augusztus 16-án mondta ki teljes konszenzussal a közgyűlés Nagyváradon. Száz esztendő múltán, éppen 2021 augusztusában volt a centenáriuma ennek a nagy jelentőségű eseménynek.

A centenáriumi rendezvényen, azzal együtt, hogy hálát adhatunk Istennek életünkért, megmaradásunkért, egyszerre ünnepelhetjük a 360 éves Várad Biblia megszületését is. Az egykori nagyváradai várnak, a benne folyó

szellemi alkotó műhellyel (a Szenci Kertész Ábrahám-féle nyomdával) együtt és a vele szimbiózisban működő egykori schola illustre-nek nevezett református főiskolának, meghatározó szerepe volt a Váradi Biblia megszületésében. A váradi vár belváros felé eső területe ma rendkívüli veszélynek van kitéve. Itt volt az egykori városmag, Péntekhely nevű település (régí épületmaradványok, templom, temetőmaradványok utalnak erre, közelükben a főiskola és kollégium épülete). A jelenlegi városépítkezés kapcsán akár végleg eltűnhet az, ami egykor központi jelentőségű tere volt Nagyváradnak. Amennyiben az említett maradék területeket is beépítik, akkor talán az egykori Váradnak, ezeket az utolsó szignifikáns helyszíneit sem lehet majd régészeti szempontból kutatni, és a múlt értékes darabjai vesznek el. Ez is az eltörlés kultúrájába tartozik. Kötelességünk ma erre is emlékeztetni.

A 360 éves Váradi Biblia ünnepét, a Partiumi Keresztény Egyetem által kezdeményezett nagyszabású rendezvényt, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület centenáriumi nyitó sorozataként a nagyváradi várban tartottuk meg 2021. szeptember 9–12-én. Itt a várban, a Biblia korabeli „újbóli megszületésének” és részbeni kinyomtatásának helyszínén kezdtük emlékező és emlékeztető ünnepségünket, amely a Bibliáról szóló kiállítással, konferenciával, könyvbemutatóval folytatódott, majd misztériumjátékkal fejeződött be. A Bibliáról szóló történeti, filológiai előadásokat követte A nyelv, mint létformáló hatalom című konferenciánk, amelyen az anyanyelvű Szentírás-használat, az igehirdetés, a nyelvi identitás időszerű kérdéseit vették sorra tudományos kutatók és tudományt művelő lelkészek. A közös gondolkodásra szóló meghívás így hangzott: *Milyen nyelven prédikáljunk kisebbségben, szórványban, kétnyelvűségi helyzetben?*

A konferencián fölvetett legfontosabb gondolatok (amelyek visszatérnek az előadások nyomán készült tanulmányokban):

- Hogyan lehet közelebb vinni a Szentírást az emberekhez?
- A fordító önmagát is beleírja a fordításba.
- Olyan szót kell mondani, ami nemcsak információt, hanem élményt ad.
- Szekularizálódik az egyházi nyelv; a szakrális nyelvet egyre kevesebben értik.
- Az élet: istentisztelet, a biblia nyelve Isten beszédévé válik.
- Isten igéje magyarul a nagyvilágban.
- A nyelv intellektuális érzékszerv, noétikai (világmegismerő) szerepe van: *“Minden nyelv egy vélemény a világról”* (Szócs Géza)
- Az anyanyelv belső érzelmi kötődést jelent.
- Kétnyelvűség: a helyzetet látjuk, a folyamatokat nem; bolyongás a kétnyelvűség útvesztőiben; palliatív (tüneti jellegű) másnyelvi pasztoráció; a lelkészeknek nem lehet asszimilációs feladata; pozitív diszkriminációra van szükség a szórványmunkában.

- Ismerjük meg a hétköznapi Partiumot, a hétköznapi nyelvet!
- A háttérbe kerülő nyelv a konyhába szorul vissza.
- “Térdrehullnak a templomaink”.

A konferenciához kapcsolódott a Csillagocska Alapítvány gyermek- és felnőtt csoportjainak előadásában a Váradi Biblia 1661. évi ki- és megmentéséről („szabadításáról”) szóló *Zsoltár a nagyváradi bibliáért (bibliás misztériumjáték)* is. A rendezők (Dimény Levente és Tóth Tünde) megfogalmazása szerint „*a nagyváradi történelem és a magyar biblianyomtatás egyik kiemelkedő pillanatát kívánjuk megragadni előadásunkkal, nevezetesen a Váradon készült új fordítású biblia török ostrom alatti történetét. Szerkezetileg, dramaturgiaiilag misztériumjátékként építjük fel az előadást, a történet eseményeit stációkként kezelve. Célunk egy olyan közösségformáló mai misztériumjáték megalkotása, mely kifejezetten magyar népi és komolyzenei alapokra építve, a zene és a tánc segítségével beszéli el a Biblia történetét, hangsúlyozva, hogy nehéz időkben a hit, a közösségi összetartás mennyire fontos lehet egy nép túlélésének szempontjából, ugyanakkor a török ellenfelet sem démonizálva, hanem a török hadseregen belüli emberi pillanatokot megerősítve, egymás kultúrájának az elfogadására buzdítva.*” A rendezőpáros eszmei gondolatmenetét folytatva, a Csillagocska Alapítvány azonosul a misztériumjátékban megfogalmazott hitbéli közösségépítés gondolatával. Intézményünk közel kétévtizedes munkájára visszatekintve tapasztalható, hogy a kezdetek óta egy olyasfajta közösséget kívánunk létrehozni, amelynek minden stációjában, mintegy mérföldkő, fontos szerepet tudjon betölteni az a gondolat, hogy a kialakított közösség által egy hitében és nemzeti öntudatában erős, jövőre tekintve életképes emberi hagyatékot tudhasson maga mögött. A misztériumjátékot a Csillagocska közösség körülbelül 200 tagjával vittük színre, akik számára a néphagyomány által nyújtott értékes kapaszkodó mellett egyenrangú fontossággal bír egyházi értékeink megőrzése. Ez alkalommal a Váradi Biblia, valamint az egyházkerületünk centenáriumi évfordulója közösségünk számára oly fontossággal és erővel bír, hogy nemzeti kötelességünk e mérföldkő mellett úgy elhaladni, hogy tervezett előadásunkkal méltó örökséget hagyjunk a jövő számára, amely tartalmazza hitbéli és nemzeti értékeinket.

Kötetünkben közreadjuk a konferencia, a találkozó, az együtt-gondolkodás legfontosabb tanulmányait. Előtte azonban eligazításképpen vázlatosan összefoglaljuk a Váradi Bibliával kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat.

A Váradi Biblia eseménytörténete

A Váradi Biblia, a Károli Gáspár korábbi fordításában és kiadásában megjelent Károli- vagy Vizsolyi Biblián (1590) alapuló magyar bibliakiadás, az

első Erdélyben/Partiumban kiadott teljes bibliafordítás, amely több évszázadon át befolyással volt az erdélyi protestánsok hitéletére, nyelvhasználatára. Nem hivatalosan Váradi-Károli Bibliának is nevezik.

Az 1650-es évek második felében Nagyváradon, a várban lévő nyomdájában fogott a bibliakiadás munkálataihoz Szenci Kertész Ábrahám (a Biblia borítóján hol a Szenci, hol a Szenczi forma szerepel, hasonlóan mint Szenci vagy Szenczi Molnár Albert esetében, hiszen abban a korban még nem volt megállapodott helyesírás). A munkálatokat 1660-ban a török megszállás megakadályozta, de a biblia kész lapjait sikerült kimenekíteni. Előbb Debrecenben, majd 1661-ben Kolozsvárt, még később Nagyszombatban folytatódott a kiadás.

Korábban már Károli Gáspár munkatársa, Szenczi Molnár Albert is tervezte, hogy a Bibliát nagy formátumban és öreg (nagyalakú) betűkkel, magyarázatokkal és tanulságokkal ellátva is kiadja. 1638-ban I. Rákóczi György is szorgalmazott egy javított bibliakiadást. A nagyváradai nyomdát 1640-ben elsődlegesen a Biblia nyomtatására hozták létre. A kiadáshoz Rákóczi György, Bethlen István, Rhédey Ferenc és Barcsay Ákos mellett Gyulai Ferenc váradi kapitány, valamint a református közösségek járultak hozzá. Károli szövegét Köleséri Sámuel nagyváradai teológiai tanár, a váradi főiskola rektora javította át, nagyszámú magyarázatot csatolt hozzá, valamint a lap szélén feltüntette a párhuzamos igehelyeket is. A biblia nyomtatását 1657-ben kezdte el Szenci Kertész Ábrahám a várban lévő nyomdájában. Az 1660. évi török ostromban számos, részben elkészült példány megsemmisült. A vár védői a vár feladásának fejében, egyebek mellett kikötötték a nyomda és a félkész Biblia elszállítását is. A megmaradt nyomtatott íveket és a felszerelést előbb Debrecenbe, onnan pedig Kolozsvárra menekítették. A török megszállás miatt Váradon csak az újszövetségi rész és az ószövetségi fólióknak egy része készült el. A törökök szerencsére engedték elvinni a várból az elkészült fóliókat (nyomdai íveket) és a nyomda elemeit, így az Ószövetséget 1661-ben Kolozsváron fejezte be Szenci Kertész Ábrahám. A Váradi Biblia kapcsán kiemelendő a váradi református főiskola és a jól szervezett református egyház szerepe, amelyek megfelelő intézményi háttérrel biztosították a munkához. Ugyancsak stabil háttérrel nyújtott a kurátorok széke elnevezésű városkormányzati testület, a főiskola könyvtára.

Pontosan ma sem lehet tudni, hogy hány példány is készült a Váradi Bibliából. Egyes említések tízezer példányról szólnak, de ez nyilvánvaló túlzás. Szenci Kertész Ábrahám végrendeletében az 1500-as szám szerepel. Becslések szerint mintegy 200 példány maradt fenn a Bibliából, néha ma is előkerül egy-egy megvisselt példány az aukciókon.

Hosszú ideig tehát ez volt az egyedüli Erdélyben nyomtatott protestáns Biblia. Új kiadása csak 1805-ben lett Pesten, utána pedig 2002-ben a Királyhágómelléki Református Egyházkerület adta ki facsimile (hasonmás) formájában.

A Bibliából több változat maradt fenn, a sárospataki könyvtárban őrzött egyik teljes, díszes példány címlapján ez szerepel: „*Szent Biblia az az Istennek O es Uj Testamentomaban foglaltatott egész Szent Iras. Magyar nyelvre fordítatott Caroli Gaspar által. Mostan pedig ujobban ez öreg formában némely nehezebb, és homályosabb fordításu Sz. Írásbéli Locusoknak értelmes magyarázatival, az Istennek a' Magyar nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére kibocsáttatott Varadon, Kezdettetett nyomtatása a' veszedelem előtt: és el-végeztetett Colosvarat, Szenczi K. Abraham által. M. DC. LXI.-Colosvarat*”.

Az újtestamentumnak külön címlapja van: „*Mi Urunc Jesus Christusnac Uj Testamentoma. Melyben vadnac az Evangelistáknac könyvei, az Apostoloc Cselekedeti, és Levelei, a' Szent János Látásával egyben*”.

Költséghímélés miatt a kiadásból hiányoznak az apokrif írások, és ez később általános szokássá vált. Tördelési hiba miatt kimaradt János evangéliumából az 5. rész 3. verse, illetve a 6. rész 31. versének fele. Viszont a kiadás különlegessége az a jegyzék, amely felsorolja a Biblia közmondássá, szállóigévé vált kifejezéseit a lelőhely megjelölésével.

A fordítás felhasználta az addig már elkészült magyar fordításokat, de alapvetően az eredeti bibliaszöveg alapján készült. A kiadványnak felbecsülhetetlen értékét képezik a lapszélékre nyomtatott széljegyzetek, hiszen ezáltal lényegében megszületett az első teljes magyar bibliakommentár is. A Váradai Biblia széljegyzetekkel ellátott kiadását a Partiumi Keresztény Egyetem szervezte meg.

A Biblia nagy mérete miatt drága volt, nehezen terjeszthető, elsősorban templomi (szószéki) használatra szolgált. A későbbiekben a kisebb, családi használatra szánt bibliák kiadását szorgalmazták.

A Váradai Biblia eseménytörténete évszámokban:

Előzmények

1590	Károli Gáspár: Vizsolyi Biblia (Károli-biblia)
1612	Szenczi Molnár Albert Károlyi-biblia kiadása énekfüggelékkal
1626	Káldi György katolikus bibliafordítása (Bécs)
1660	Református főiskola Nagyváradon

A Váradai Biblia előkészületei, munkálatai

1640	Szenci Kertész Ábrahám nyomdája Váradon
1652	Szenci Kertész Ábrahám betűkészlete (a bibliához)

1657	Köleséri Sámuel a váradi főiskola tanára (rektora), a biblia korrektora
1658	A Váradi Biblia nyomdai munkálatainak kezdete
1660. július 14–augusztus 27.	Váradi török ostroma
1660	A vár feladása után a nyomdát Debrecenbe menekítik
1661	A nyomda Debrecenből Kolozsvárra költözik, itt fejeződik be a kiadás
1667	Szenci Kertész Ábrahám halálakor 1500 (566 bekötetlen) van említés

A Váradi Biblia utóélete

1805	A Váradi Biblia új kiadása (Trattner Mátyás, Pest)
1990	Sulyok István Református Főiskola, Partiumi Keresztény Egyetem (1600/1990)
2002	A Váradi Biblia hasonmás kiadása (Királyhágómelléki Református Egyházközség)
2021. szeptember 9–12.	360 éves Váradi Biblia ünnepe Királyhágómelléki Református Egyházkerület centenáriumi rendezvényén
2022	A Váradi Biblia széljegyzetekkel együtt kiadott kritikai változata

Az 1660-ban már létező nagyváradi református felsőfokú oktatás jogutóda az 1990-ben alapított Sulyok István Református Főiskola, és a belőle kinőtt Partiumi Keresztény Egyetem (1660/1990). Az Egyetem ma is küldetésének tekinti a kulturális, tudományos és szellemi örökség ápolását, jogelődje szellemi tevékenységének folytatását.

„...mentül tisztább és hibátlanb Biblia jőne szemünk eleiben,
és forgana kezünkben.”

A Váradi Biblia rövid története*

KURTA JÓZSEF TIBOR

lelkipásztor-főkönyvtáros, Protestáns Teológiai Intézet (Kolozsvár)
toboz@proteo.hu

One of the most interesting Hungarian Bible edition in the 17th century was realized by typographer Ábrahám Szenci Kertész at Várad (Oradea, Romania). He started printing in 1658, and finished it at Kolozsvár (Cluj-Napoca, Romania) in 1661, due to the expansion of Osman Empire. The the later fate of the volumes is also exciting. This paper is dealing with one of the most adventurous Bible edition of the 17th century.

Keywords: *Váradi Biblia, church history, cultural history, Bible edition, 17th century, Szenci Kertész Ábrahám, printing*

A reformáció eszméinek meggyökerezése az anyanyelvű istentisztelet és írásmagyarázat elengedhetetlen eszközévé tette a magyar nyelvű Szentírást. A magyar református egyház zsinatai már a kezdetektől kötelezték a lelkipásztorokat, hogy „a Szentírást forgassák kezükben éjjel nappal”, azt is megszabva, hogy „a tudósabbak latin és magyar, a tudatlanabbak magyar Bibliát vegyenek maguknak”. Ehhez viszont Bibliákra volt szükség, latinra is, de főképp magyarra.

Kulcsszavak: *Váradi Biblia, egyháztörténet, művelődéstörténet, könyvtörténet, könyves kultúra, Szenci Kertész Ábrahám, nyomdászat*

* Ennek a tanulmánynak két előzménye is van: A *Váradi Biblia története* című 2002-ben Nagyváradon megjelent tanulmány megírására eredetileg a 2002-es reprint kiadás kapcsán kaptam felkérést (Szent Biblia. Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXVI., Balassi Kiadó, MTA, OSzK, Bp. 2002), de végül nem az került a facsimilébe, hanem a Királyhágómelléki Egyházkerület külön füzetben adta ki. Mivel nem jutott el könyvtárakba, és terjesztése nem terjedt ki a határon túlra, ezért rövidítve és átdolgozva megjelentettem a Református Szemle 2003-as számában is (A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának néhány könyvéről 4. *A Váradi Biblia (1660–1661) rövid története. Református Szemle.* 310–318.). Mostani, harmadik megjelenését a kézben tartott tanulmánykötet szerkesztősége kezdeményezte. Részben átdolgozva, és az újabb kutatási eredményeket feldolgozva jelenik meg.

A Váradai Biblia előzményei

A 16. századi magyar nyelvű részfordítások után 1590-ben megjelent az első teljes magyar nyelvű Szentírás, a Vizsolyi Biblia (Régi magyarországi nyomtatványok [a továbbiakban RMNy] 652. tétel). Előszavából világosan kitűnik a kiadói szándék: „... *nemcsak azt akarja az Isten, hogy az papok olvassák a Szentírást, és az község azoknak szájokból hallja, hanem azt is akarja, hogy az Ó- és Újtestamentum könyvei minden nemzetségnek nyelvén legyenek, és azokat olvassák, hányják-vessék mindenek, szegények, gazdagok, kicsinyek, nagyok, férfiak és asszonyi állatok. Mert az Isten egyaránt minden rendbéli embereket akar idvözíteni, [...] nemcsak itt hallgassátok, amit mondunk, hanem mikor otthon vagytok is, az Szentírást olvassátok.*” A Vizsolyi Biblia feltételezett 700–800 példánya hamar elfogyott. A fennmaradt kötetek possessori bejegyzései azt bizonyítják, hogy a költséges, nagyméretű Biblia az esetek többségében nem a fent idézett „*mindenek, szegények, gazdagok, kicsinyek, nagyok, férfiak és asszonyi állatok*” kezébe került, hanem elsősorban a tehetősebb egyházközségek és nemesemberek birtokába (Szabó 2002: 9).

Kiadását követően a 17. század első felében hat protestáns és egy katolikus bibliakiadást tartunk számon. Sok ez vagy kevés? A kor körülményeit és technikai lehetőségeit tekintve soknak tűnhet, de az igényekhez mérten kevés volt ez a mennyiség. Így a Szenci Molnár Albert nevével fémjelzett további kiadások is hamar elkelték (RMNy 978, 1036). Szenci fokozatosan csökkentette a Bibliák méretét, ezzel is segítve a használhatóságukat. Igyekezett kijavítani a szöveg hibáit, illetve a szentírási szöveg mellékleteként a zsolttárokat, a katekizmust, és az 1612-es kiadásba ének-függelékett tett, ezzel bővítve a kötetek használhatóságát.

Az Oppenheimban megjelent Szentírás Újszövetsége 1644-ben Lőcsén Brever Lőrinc nyomdájában újabb kiadást ért tizenhatodrét formátumban (RMNy 2068). Rá egy évre, 1645-ben az Amszterdamban tanuló magyar peregrinusok kérésére Jan Janson saját költségén kiadta az Oppenheimi Biblia szövege nyomán készült következő teljes Szentírást. Ez üzleti vállalkozásnak is jó volt, tekintettel a keresletre. Janson az előszóban tájékoztatja a kegyes olvasót arról, hogy „... *ez mostan negyedszer nyomtatott Bibliából a Caroli Gáspár és Molnár Albert elől járó beszédi egyen egynéhány énekekkel együtt, melyeket Molnár Albert ez előtt levő kised formátumú Bibliában kibocsátott volt, ki hagyattanak, hogy a könyvnek se temérdeksége, se pedig ára annyival ne nevednék.*” (RMNy 2091. Intések a kegyes olvasóhoz, 2v) Azonban mivel a nyomdász magyarul nem tudott, a szövegbe számos hiba került a szedés alkalmával, amit a jó szándékú, de tapasztalatlan korrektori munka sem tudott kiszűrni. Ennek dacára a Bibliákat jó áron, 12 forintért árulták, és az 1660-as évek végére teljességgel elfogytak (Molnár é. n.: 104). Az üzlet sikerét

az is bizonyítja, hogy Janson 1646-ban a Biblia mellett külön kiadta az Újszövetséget, majd 1650-ben a kátét és a zsolttároskönyvet is (RMNy 2133, 2304, 2305).

Ebbe a sorba illeszkedik az 1626-ban Bécsben kiadott Káldi György által fordított katolikus Biblia (RMNy 1352). A protestáns Bibliák megjelenését a katolikus egyház részéről ért támadások is sarkallták. Pázmány Péter többször is megjelent *Isteni igazságra vezérlő kalauzának* hetedik könyve a protestáns fordítások hiányosságait veti a fordítók szemére, ill. azt, hogy tetszőlegesen bánnak és visszaélnek a szöveggel (Pázmány 1637: 98. 94.). Az 1626-ban megjelent *A Szentírásról és az anyaszentegyházról* írt munkájában szintén a protestáns bibliakiadások ellen szólalt fel. Sok vád érte a protestánsokat, hogy Pázmány alaposan kidolgozott vitairataira nem válaszoltak megfelelően. Viszont a bibliakiadásokat ért vádakra éppen az újból és újból megjelenő kiadások adták meg a választ, amelyek gyakran a katolikusok között is népszerűek lettek.

Káldi György jezsuita atya fordítása a protestáns kiadások népszerűségének ellensúlyozására készült. Mint a katolikus egyház első teljes magyar nyelvű Szentírása, frissebb nyelvezetű volt, mint a folytonos revideálás mellett is régies szövegű Károli-féle fordítás. Ennek ellenére a katolikusok körében mégis közkedveltek voltak a protestáns bibliakiadások. A liturgikus gyakorlatban is találunk arra példát, hogy a katolikusok protestáns kiadványokat használtak. Illyés István 1693-ban így ír a *Sóltári Énekek* előszavában: *„Azokáért, amely énekeket és zsolttárokot tíz esztendeig való plébánosságomban nem kevés fáradsággal összeszerzettem [...] nyomtatásban kiadom: [...] hogy eziránt az eretnkséggel bőves idegen graduálékat és funebrálisokat is, melyek a katolikus oskolamesterek kezében is, látom forognak és templomainkban helyesleg énekeltetnek [...] kezekből a sinodális konstitúciók szerént amennyire lehet, kivesssem.* (Ferenczi 1997: 15).” A 18. századra is jellemző volt, hogy a katolikus fordítások rovására használták a protestáns Bibliákat. Árva Bethlen Kata önéletírásából tudjuk, hogy férje, a katolikus vallású gr. Haller László a Váradí Bibliát olvasta: *„Mínthogy akkor másforma idő volt, az én uram is nem volt akármít vaktában hívő pápista, valamikor odahaza volt, mindennap egy váradí bibliája lévén, azt olvasta szorgalmatosan”* (Tonk 1998: 51–52).

A református bibliafordítások eredményességét viszont nem az egyes esetek példája mutatja valójában, hanem a történelem. A jezsuita ellenpropaganda azért jelentette meg a kiadványai sorában Káldi fordítását, hogy *„a magyarok megvetvén a Károlinak hamisan fordított Bibliáját”,* az általuk egyetlen hivatalos szövegverzióként elfogadott latin Vulgata szerinti *„igaz”* fordítást használják. Hogy ez a fordítás nem érte el a kívánt hatást, leginkább az a tény bizonyítja, hogy a következő kiadására több mint egy évszázadot kellett várni (Nagyszombat, 1732).

A szellemi háttér, avagy a Biblia Váradja

A 17. században a protestáns egyházak szervezeti kérdései mellett fontos szerep jutott a személyes kegyesség megélésének. A 16. században a humanizmus és reformáció meghirdetett törekvései, a megélnékült oktatási rendszerrel karöltve a szélesebb tömegekhez is igyekeztek eljuttatni az egyházi irodalom termékeit, mindenekelőtt a Bibliát. Vitatott, hogy ezek a törekvések mennyire érték el a céljukat, az azonban biztos, hogy a tankeresztyénségnek bélyegzett 17–18. századi protestáns ortodoxia kiegészítéseképpen jelentkező ébredési mozgalmak hatására az egyházi irodalmi kereslet és kínálat a kezdeti törekvésekhez viszonyítva jobban egymásra talált. A fejedelemség korában a hazai viszonyok között uralkodó református ortodoxia mellett a puritanizmus eszmeisége, ellensúlyozva a sok esetben merev formákat, az ortodoxia vallásgyakorlatát kiegészítette az egyéni kegyességgyakorlás, a Biblia és kegyességi irodalmi művek olvasásával egybekapcsolt magánáhitatosság alkalmával.

1654 táján egy ismeretlen váradi diák gúnyversben állította pellengérré a bihari egyházmegye puritán gondolkodású lelkipásztorait (Fekete 1999; Péntes 2009: 45–59). Ebben az időben az egyházmegye több mint száz anya- és leányegyházról számlált, melyek nagy része mára már elpusztult apró falvak és mezővárosok református közösségeit jelentette (Fekete 1999: 210; Lampe 1728: 634–636). A pasquillus az egyházmegye 17 fontosabb egyházközségét említi, amelyek a váradi esperességgel együtt puritán nézetű lelkészt tartottak. 24 lelkipásztor neve bukkan fel, amelyek között több külföldön tanult lelkész, orvosdoktor is van, természetesen nem a legkedvezőbb színekben feltüntetve. Azonban a megemlített 24 név mellett, amelyek közül többet már azonosítani sem lehet, feltételezhetően mások is oszthatták a puritán eszméket a bihari egyházmegyében. Kétségtelen, hogy Bihar ebben az időszakban a puritán (presbiteriánus) eszmék meggyökerezésének legfontosabb partiumi színtere volt. A fent említett gúnyvers is bizonyítja, hogy az 1650-es években Várad központtal a bihari traktus lelkipásztori karának meghatározó része ismerte és hirdette a puritán eszméket. A viták és huzavonák mellett a közfelfogás teret engedett a puritán eszméknek, hiszen az azelőtt újító nézeteikért kárhoztatott lelkészek kerültek a bihari traktus esperesi székébe, így 1653–1655 között Váradi Szikra István, Várad lelkésze töltötte be a traktus esperesi tisztjét, majd őt követve 1655–1660 között Komáromi Szvertán István, 1660–1674 között pedig Kisfalvi Tamás volt az egyházmegye *seniora*. Végül 1668-ban a szatmárnémeti közzsínaton reverzálisra kötelezett, meghurcolt Kovásznai I. Péter lett az erdélyi egyházkerület püspöke, akit puritán hitsorsosai választottak a püspöki székbe (Zoványi 1911: 366). Biharban Gyulai Ferenc váradi várkapitány, Huszton Rhédei Ferenc rokonszenveztek a puritán eszmékkel, ez

utóbbi udvarában tevékenykedett Enyedi Sámuel (1627–1671) orvosdoktori diplomával rendelkező lelkész-tanár (Fekete 1999: 214. 224; Petrőczy 2006).

Ebben a szellemi háttérben még meg kell látnunk a nyomdász, Szenci Kertész Ábrahám nyomdász személyét is, akinek műhelyéből számos puritán szerző által írt könyv került ki (életére és munkájára nézve lásd V. Ecsedy Judit idézett tanulmányait). Kevés fennmaradt írásából lehet következtetni arra, hogy szimpatizált a puritán eszmékkal (Petrőczy 2006: 98–100). Azonban kiadói és nyomdászai működése egy olyan művelt, külföldöt járt igényes, hívő szakember képét mutatja, akinek tevékenységét a haladó eszmék és a gazdasági szempontok egyaránt meghatározták. Ebből a szempontból érdekes lehet id. Bethlen István alább hivatkozott 1644-es végrendeletének az a gondolata, amely szerint *„Medgyesi Pál uramtól úgy értesültem volt, hogy az váradi Typographus az Sz. Bibliát in folio újonnan akarná kinyomtatni.”* Vajon merészség feltenni a kérdést: eleve Szenci „akarta” a Bibliát újra kinyomtatni, vagy csak eszköze volt ennek a szándéknak?

Egy újabb bibliakiadás terve

A Váradi Biblia megjelenésének közvetlen előzményeit legfrissebben Zsengellér József összegezte, különös tekintettel a szövegkorrekció, ill. a héber nyelv ismeretének és használatának váradi helyzetével (Zsengellér 2021). Megállapítja, hogy a bibliakiadás tervezetében a szövegkorrekció nem kapott hangsúlyt. Azonban a fennmaradt adatok alapján azt látjuk, hogy ha érvényre nem is jutott, de állandó téma volt. I. Rákóczi György fejedelem Tolnai István sárospataki lelkészhez 1638. június 30-án intézett levelében a Károli Gáspár-féle Biblia szövegjavítási tervéről olvashatunk: *„Az magyar bibliát kegyelmetek mikorra fogja felosztani s mikorra is elvégezni, tudósítson róla minél hamarébb.”* (Szilágyi 1875, 1385.; Monok 1996. XVIII.) Valószínű, hogy a szöveg „felosztása”, vagy elosztása azt a célt szolgálta volna, hogy egy hozzáértőkből álló munkacsoport emendálja a szöveget. Bod Péter így ír a fejedelem elgondolásáról: *„Megindította ezen dolgot az első Rákóczi György fejedelem, aki mind feleségestől együtt igen Szentírást szerető ember volt. [...] Gondoskodott ez a kegyes fejedelem arról, hogy a zsidó és görög nyelvekhez jól tudó és istenfélő emberek által újabban megvizsgáltassa az egész Bibliát, s ha hol valami hiba volna a fordításban azt meg jobbitatná. Ez iránt 1638-dik esztendőben parancsolatot adott volt is a Tractusok Esperestjeiknek, hogy vizsgálják meg mi módon lehetne ezt az igyekezetet véghez vinni”* (Bod 1748: 151–152). A szöveg felosztásáról, illetve az emendálás eredményéről nem maradt ránk más ismert adat. Valószínű, hogy Tolnai 1642. április 9-én bekövetkezett haláláig nem készült el a hosszadalmas munka. A történet folytatásáról nem ismerünk adatokat, és 1648-ban a fejedelem is elhunyt.

1657. június 17-én Nagybányán tartott partiális zsinat napirendi pontjai között is szerepelt a bibliakiadás, azonban kérdéses, hogy a szövegrevízió terve milyen formában vetődött fel. Minden esetre, kézzel fogható eredményről ez esetben sem tudunk (Zsengellér 2021: 777).

Az elgondolástól a nyomtatásig

A Váradai Biblia szövegének revideálása és a széljegyzetek még mindig több megválaszolatlan kérdést vetnek fel. Ebben a tanulmányban nem foglalkozom részletesen sem a szövegkorrekció, sem a szentírási szöveghez fűzött magyarázatok kérdésével (Herman M. 2018: 23; Petróczi-Pénzes 2009; Zsengellér 2021: 776–784). Zsengellér József idézett összegzésében arra a következtetésre jut, hogy adatok hiányában egyelőre nem tudjuk nevesíteni, hogy kik végezték el a munkát, az azonban biztos, hogy többen dolgoztak a szövegen. Egyedül id. Köleséri Sámuelről tudjuk biztosan, hogy részt vett az előkészítő munkálatokban (Major 1977: 159–160; MAMŰL VI. 115). Köleséri 1654–1657 között Németalföldön és Angliában tanult, majd 1657 őszétől a váradai főiskola tanára lett. Rektorsága idején kezdődtek a Biblia nyomdai munkálatai, amelynek megelőző szövegjavító munkáiról így ír: *„Örömmel említem a Magyar Biblia körül való forgolódásomat is, amellyben az Eredete szerint való nyelveknek segítsége által egynéhány száz Sz. Írásbeli helyeket restituáltam, az utódszori Editioban, melyről jó lelkiismerettel bizonyosságot tehet a Magyar és Erdélyországi Reformata Ecclesiák hasznára született szerény Thypographus Szenczi Ábrahám Uram Váradon”* (Major 1977: 160; Zsengellér 2021: 780–783). A biztos korrektori munka hiánya a legigényesebben kivitelezett könyv értékét is lerontja, lásd példának Janson 1645-ös amszterdami Bibliáját. A jelesebb nyomdák a kéziratok lektorálását és a korrektúra olvasását magas fizetés ellenében gyakran neves professzorokra bízták. Tudjuk, hogy Kolozsvárott Misztótfalusi Kis Miklósnak ezzel sok baja adódott, azonban Szenci Kertész Ábrahám elejét vette ezeknek a problémáknak.

Az így előkészített szöveg a Szenci Kertész Ábrahám által vezetett nyomdában került prés alá. Szenci Ábrahám Németalföldről való hazatérése után 1640 táján kezdte meg működését Váradon (V. Ecsedy 1993: 289–322). A nyomda felállításához hozzájárult id. Bethlen István, aki Szalárdi János krónikája szerint *„a váradai nevezetes oskolához és ecclesiához szinte a luneburgumi hercegségből ugyan Luneburgumból igen szép typographiát nagy költségével hozatott vala”* (Szalárdi 1853: 229). Misztótfalusi Kis Miklós nem annyira szakmai irigységből, mint inkább példaképpen emlegeti Mentségében Szencit, mint aki *„a Bibliát nem a maga költségén nyomtatta, hanem (mint feljebb mondotam) egy néhány Fejedelmeknek Uraknak és Ekklesiáknak contributiojuk által. [...] A mint mondom igen is segítették őtet: mert a Biblia nyomtatására is*

contribuáltak: elsőben is a Typus szerzésben (amint én hallottam) az Ekklesiák és Urak segítették” (Misztótfalusi 1902: 63).

Szenci saját készletét is használta a nyomtatáskor, sőt a Biblia nyomtatására való tekintettel új betűket is szerzett. Betűkészlete évtizedek múlva is használatban volt még, maga Misztótfalusi is nyomtatott velük. Az 1690-es évek helyzetéről írva is megemlíti, hogy „*a Szentzi Ábrahám Ur Typusának a materiája jóllehet sokkal jobb volt (amint ezt jól tudják a Legényeim) mint az Ekklesiájé”* (Misztótfalusi 1902: 32). Szenci Kertész Ábrahám jó ízléséről és hozzáértéséről kiadványai tanúskodnak. A református egyház nyomdászaként tehetségét hasznosan tudta kamatoztatni az egyház javára, 190 általa megjelentett könyv közül azonban leghíresebb kiadványa mindenképpen a Váradi Biblia.

A szakirodalom szerint a nyomda alapításának gondolata egybeesett a Biblia kiadásának tervével, és a Biblia újbóli kinyomtatásának gondolatát a nyomda alapításakor már megfogalmazták. Azonban a nyomdát megalapozó Bethlen István végrendeletéből kitűnik, hogy az idős főúr csak 1644-ben halott először a kiadás tervéről, és azt Szencinek tulajdonította.

Mivel a bibliakiadás költségei a kötet méretére, és a munka nehézségére nézve a nyomda anyagi kereteit meghaladták, a kor több jeles főura, valamint néhány név szerint nem említett gyülekezet támogatással járult hozzá a kiadáshoz. Nevüket Szenci a Biblia előszavában sorolja fel: „*Amaz Isten embe-re, Mózes feljegyezte, és emlékezetben hagyta az Izrael vezéreinek, Fejedelmeinek nevüket, kik a ceremóniás oltár felszentelésére holmi ajándékot adtanak vala, Szám 7. mi is, hogy talán nagy háladatlansággal, vagy káros példaadással ne vádoltassunk, nem illet, (senkinek megsértésére nem igyekeztvén) eltakarnunk azoknak istenes buzgóságukat, kik avval csak ennyire is ez Bibliának világosságra való mostani jövetelit procuralták [gondját viselték], istenes adakozásukkal segítették, kiváltképpen a b[ecses] e[mlékezetű] Nagy Gróf Bethlen István, Rákóci György, Rédei Ferencz, Barcsai Ákos Fejedelmek; Gyulai Ferencz Váradi Kapitány, és némely Ekklezsiák: kiknek mindnyájan boldog emlékezetek örök áldásban cselekedtek minden buzgó nagy rendeknél és a posteritasnál [eljövendőknél] is dicséretes követésbe legyen.”* (Igaz lelki boldogságát az Isten szent könyvéből keresni akaró keresztyén olvasónak 2r).

Bethlen István 1644-ben kelt végrendeletében így hagyatkozott a Bibliával kapcsolatban: „*Medgyesi Pál uramtól úgy értesültem volt, hogy az váradi Typographus az Sz. Bibliát in folio újonnan akarná kinyomtatni, nekem is oly szándékom, hogy ő Sz. Felségétül nekem adandó áldásából [...] adnék segítséget arra az Isten tiszteletére [...] Sz. Igyekezetre, de ha életemben ez nem lehetne, az én hátramaradott napjaimnak kevés száma miatt, avagy egyéb akadályaim miatt [...] hagyjuk az felül megnevezett szent dologra ötszáz ara-*

nyat id est Aureos 500.” A majd elkészülő példányok felől így rendelkezett: „Nem is kívánok azokban a könyvekben hozzám tartozandók számára többet, hanem fiamnak, Rédey Ferenc Úrnak, megint Bethlen Péternek, leányomnak és leányaim után való fiaimnak. Unokáimnak, Horváth János Úrnak, Pápay Istvánnak mindennek egy-egy Bibliát adatni, a többit az egyházi rendek kiváltképpen a fogyatkozott állapotúaknak Isten nevében adják, adjanak ki annyit, amennyi az ötszáz arany után illenék.” (V. Ecsedy 1989: 22). A késői humanista művelődéspolitikai érvényesülése mellett az idős főúr végrendeletében meg kell látnunk az egyháza és népe irányában felelősen gondolkodó értelmiségi arisztokráciát támogató szándékát.

Ugyanez az elv érvényesült a többi főúri támogató esetében is. Arra nézve nincs adatunk, hogy Rhédey Ferenc és Gyulay Ferenc nagyváradi várkapitány milyen összeggel járult hozzá a kiadáshoz. Barcsai Ákosról Szalárdi krónikája jegyzi fel, hogy „több dolgai között, az *praelum*, nyomtatósajtó alatt félben levő szép öreg magyar biblia nyomtatásának papirosából levő fogyatkozását értvén, csak maga indulatjából azon szentséges munkának elősegítésére ottan valahány száz tallért küldött vala.” (Szalárdi 1853: 610).

Azonban a főúri támogatás mellett jelentős volt a gyülekezetek által nyújtott segítség is. Szenci nem jegyzi fel tételesen a támogató gyülekezetek neveit, csupán elszórt utalásaink vannak az egyházközségek által adott támogatásokról. Így Thornai P. István debreceni lelkész és esperes 1657. június 18-án jegyzi be a nagybányai generális gyűlés jegyzőkönyvébe, hogy a nyíri traktus 86, az ugocsi, vagy szőlősi traktus 54 forintot adott a Biblia kinyomtatására. Ezt az összeget Thornai Csanálosi István pályi-újlaki lelkész jelenlétében adta át Szenci Kertész Ábrahámnak. (Tóth 1894: I. 41; Csernák 1934: 237–238).

Várad kapitulációja, a félkész Bibliák mentése

II. Rákóczi György sikertelen hadi próbálkozásai, majd 1660. május 22-én bekövetkezett halála után Várad falai alá július 14-én felvonult az ötvenezer fős török sereg. Bár a várost az ezt megelőző évtizedekben többször ostromolták, földrengés pusztította, vára mégis nemcsak Erdély kulcsa, hanem az Egerig előrenyomult török miatt a keleti részek egyetlen védőbástyája is volt. Ebben az időben nyolcszázötven védő biztosította a várat. Mivel diplomáciailag a török a vár ostromával a magyar királlyal kötött békét nem szegte meg, a szövetséges Erdély egyik legfontosabb végvárát nyugodt lélekkel ostrom alá vette. A segítség elmaradása és a többszörös túlerő végül arra kényszerítette a védőket, hogy augusztus 27-én feladják a várat (Bunyitay 1935: 123–125). Szalárdi János káptalan *Síralmas magyar krónikájában* szemtanúként írja le a vár kapitulációját. A török szabad elvonulást engedett, és a vár feladásának feltételei közé sikerült bevenni az iskola eszközeinek, köny-

veinek, a nyomda szerszámainak és a „*végeződésben levő*” Biblia példányainak szabad kivitelét is. A feladás előtti nap fogalmazták meg az Ali basa elé terjesztett feltételeket, amelynek pontjai közé belefoglalták, hogy „*azonképpen a könyvnyomtatásnak gyakorlása megtartassék, ahhoz való minden eszközök is. A nyomtatásban levő bibliai exemplárok és mindennemű könyvek a könyvnyomtatóhoz, vagy máshová akarja szállítani, megengedtetik. Az alatt pedig azon ház zár s pecsét alatt tartatik a vezér parancsolatjából.*” (Herepei 1966: 159).

A török vezér hitlevele szerint „*az iskolához, sz[ent] egyházhoz tartozó minden dolgok, könyvek, minden eszközök (melyeken a typographia s a végeződésben levő bibliai exemplárok, ahhoz tartozó sok tallért érő papiros, harangok, oskolához tartozó jószág, malom, káptalanbeli minden könyvek s levelek értetnek vala, az első punktumok között azok lévén kívánságok között fetétetve) kezekhez adatván szabadosan bírhasanak.*” A várban tartózkodók szabadon elvonulhattak Debrecenbe, a nyomdát és a levéltárat pedig lepecsételték, hogy a fosztogató janicsárok elől megmentsék az elszállításig. Szalárdi így folytatja az eseményeket: „*Azon következő éjszaka a janicsárok a prédálásnak esvén, valahol mi helyek, rekeszek, boltok, pincék volnának, mind felverték s mindent felprédáltak vala, egy azon bolton kívül, melyben a typographia, ahhoz tartozó eszközök és bibliai félnyomtatásban való exemplárok valának, melyet is még tőlük a vezér nagy nehezen maraszthatott és oltalmazhatott vala.*” A törökök ígéretükhöz híven kiadták később a nyomdát, azonban a levéltár további sorsáról nem szólnak a korabeli tudósítások, az minden valószínűség szerint odaveszett. Hasonlóképpen kisebb kár érte Szenci nyomdájának szerszámkészletét is. Egyik legényének, Sárdi Nagy Jánosnak 1667-ben tett vallomása szerint „*csak az egyik prelumnak [présnek] a fája égett Váradon a rejtek pincében.*” (Szalárdi 1853: 572).

A Bibliák nyomdai munkálatai

A nyomtatáshoz 1658-ban fogott neki a *nevezetes typográfia*, és 1661-ben Kolozsváron fejezték be a nyomdai munkálatokat. Köleséri Sámuel 1657 őszén került Váradra, és nem sokkal ezután kezdetett neki a korrektori munkához. A nyomtatási munkák 1658-as évi kezdetére utal a kiadvány osztrák eredetű vízjele is. A Biblia kiadásához használt papírt Ambros Pichmayer készítette Wiener Neustadtban, erről Georg Eilender megállapította, hogy csak 1658-ban kezdték el gyártani. (Einder 1960. 1677-es vízjel). Ettől az évtől kezdve megritkúlnak az egyéb kiadványai a nyomdának, bizonyítva, hogy a nagy terjedelmű és igényes munka elég feladatot adott az alkalmazottaknak. Hasonló kiadványok előállításához a kor nyomdai viszonyai között a megfelelő felkészülés mellett is két, sokszor három évre volt szükség.

Nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy Szenci mikor kapta vissza a nyomdát. A váradi menekültekkel együtt őt is Debrecenbe kísérte a török 1660. augusztus 30-án. Azonban ott nem sokat időzött, 1661. február 19-től már megválasztott harangoztató gazdája volt a kolozsvári református egyházközségnek. Az ostrom és a szállítás alatt kárt szenvedett nyomdát rendbe hozva a műhely Kolozsváron újra megkezdhette működését.

Szenci a Biblia kinyomtatásához használt betűket 1652-ben kezdte el használni, és minden bizonnyal a bibliakiadás terve közrejátszott a beszerezésben. Ezt a típust az Elsevierek műhelyének dolgozó Christoffel van Dyck metszette. Az igényes kiadást tekintve, Szenci a már meglévő és az új betűit gondosan válogatta össze. A Bibliában szereplő iniciálékát is ekkor használta először, valószínűleg kifejezetten erre az alkalomra szereztve be azokat. (V. Ecsedy 1993: 290.)

Ötféle könyvdísz jelenik meg a könyvben, ez is bizonyítja, hogy a szedészáratok nem jelentettek gondot az ízléses tipográfiai elrendezésben. A Váradi Biblia 671. és 759. oldalán feltűnő könyvdísz megjelenik Misztótfalusi Kis Miklós 1698-as *Tripartitum*-kiadásának záródíszeként is.

A Váradi Biblia címlapjain két különböző nyomdászjelvény jelenik meg. Az első rész címlapján nyomdászjelként az iktári Bethlen család hatyús címere tűnik fel, utalva a kiadás fő patrónusára, id. Bethlen Istvánra. A második rész címlapján a neves hollandiai nyomdászdynasztiának, az Elseviereknek a nyomdászjele, talán utalásképpen arra, hogy hol tanulta a mesterségét. Hasonlóan mindkét jelvény megjelenik egy Szenci által 1650-ben kiadott szabálygyűjteményben is, azonos elgondolással (V. Ecsedy 1989: 126–145.).

A 17. század első felében megjelent magyar bibliakiadások tudatosan törekedtek arra, hogy a Vizsolyi Biblia megjelenése után a kötetek terjedelme és mérete egyre kisebb legyen. Tették ezt azért, hogy kevesebb kiadási költséggel számoljanak, valamint a könyv használhatósága is jobb legyen. Amíg a folio méretű kötetek gyakran négy-öt kilót is nyomtak, a kisebb méretű kiadványok lehetővé tették, hogy ne csak helyhez kötve lehessen őket olvasni, hanem kézre állóbb módon szolgáljanak. Annak, hogy a Váradi Biblia öreg formában jelent meg, a jobb olvashatóság gyakorlati oka mellett más indítéka is volt (Az öreg jelző *nagyot* is jelentett régen. Az öreg könyv megjelölésén nagy, általában ívrét formátumban megjelent könyvet kell érteni.) Szenci így ír erről a Biblia előszavában: „*Hogy pedig ilyen nagy formában nyomtattassék; az említett üdvözült öregebbik Gróf Bethlen Istvánnak, ez Typographiának és a Biblia nyomtatásának fő és első Patronusának testamentumában letett kívánsága volt, egyszersmind pedig a Tanítóknak [lelkészeknek] tetszése és az Eklézsiáknak is szüksége kívánta: mert Isten kegyelméből már némely Lelki tanítóknak példaadásuk által fel kezdetett vala csaknem minden nevezetesebb Eklézsiákban vétetődni a Bibliának közönséges helyen való olvasása és*

magyarázása: hogy az hajlott idejű és szemek világában homályosodottabb Lelki tanítók is inkább elő mehessenek tisztokban, a nagyobb betűkkel való nyomás által. Ide járult a kisebb formában is kinyomtatásnak, Isten kívánt békességünket megadván jó reménysége." (2r.). Szavaiból kitűnik, hogy a Váradot és környékét átható puritanizmus szellemisége a gyakorlati kegyesség egyik legfontosabb célkitűzésévé tette az egyéni bibliaolvasást.

A Bibliák utóélete

A Bibliák példányszámáról eltérő vélemények voltak. A kortárs Misztótfalusi szerint 1500 példányban kezdték nyomtatni, Bod Péter alig száz év elteltével már tízezer példányról tudott (Bod 1748: 153). Egyértemű a Bod Péter tévedése, hiszen egy ekkora terjedelmű könyv esetében a kor nyomdatechnikáját tekintve az 1500-as példányszám is soknak tűnhet. Az 1500-as példányszámot bizonyítja egy 1667 májusában kelt levél is: „Az Apocryphusokban vagion niomtatva tizenkét arcus masfel ezer Exemplarnak kellett volna lenni, ha elkészülhetett volna” (idézi Bányai – V. Ecsedy 2019: 10). A kiadó tervei között szerepelt az apokrif könyvek kinyomtatása is, de a papírhány és a körülmények nem engedték, hogy ez megvalósuljon, erre Szenci a Biblia előszavában is utal: „Az Apocryphusoknak ki nem nyomtatása kételenség, nem szánt szándék: mivel sem idő, sem papiros, sem költség arra való nem volt, az Országnak is vilongásban lévén dolga, jobbnak íttetett, hogy a kétség nélkül való Szent Írás szem eleibe bocsáttassék a közönséges haszonért, mint sem véka alatt tartassék a kétségben forgó Apocryphus könyvekbeli históriáikért és emberi oktatásokért.” Viszont jelzi, hogy amennyiben a körülmények és az anyagiak engedik, „*abban is nem lészen hátra-maradás*” (2r).

Ugyanerre az okra vezethető vissza feltételezhetően, hogy a Kolozsváron befejezett ószövetségi részhez Szenci nem nyomtatott elég címlapot. A korabeli nyomdatechnika alapján a könyvek címlapja, az előszó és a hibajegyzék készült el legutoljára. Az újszövetségi rész teljesen elkészült még Váradon, erre utalnak a címlapon szereplő impresszum-adatok, de az Ószövetség és az apokrif könyvek nyomtatását megzavarta az ostrom és a nyomda utaztatása. Bányai Réka és V. Ecsedy Judit fedezte fel nemrég, hogy az eredeti, Kolozsváron készült címlap mellett még öt, későbbi címlapváltozatot különböztethetünk meg a megmaradt példányok alapján (Bányai – V. Ecsedy 2019). Valószínű, hogy a kéziratos címlappal megmaradt példányok közül több nem a későbbi elhasználódás miatt kapott kézzel másolt címlapot, hanem azért, mert megvásárlói a nyomdától eleve hiányos példányt kaptak. Erre utalhat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában található, debreceni provenienciájú példány, amelynek címlapját 1669 februárjában készítették (Raktári jelzete

RMK 3). A tiszántúli egyházközségek csak később, 1668-ban jutottak hozzá a Biblia példányaihoz, így érthető, miért készült el a debreceni címlap-másolat a következő év elején.

Ugyanezért maradhatott ki a 2002-es facsimile példányból a nyomdász előszava, a tartalomjegyzék és hibajegyzék: a kiadáshoz felhasznált példányokból is hiányzott, vagy azért, mert elveszett belőlük, vagy már eleve nem volt bennük a fent említett okok miatt.

A Váradi Biblia esetében a törökdúlás miatti politikai és gazdasági helyzetben a kötetek szétosztása és árusítása nem volt zavartalan. Szenci 1667-ben bekövetkezett halála után még 566 bekötetlen példányt vettek leltárba (Monok 2002: 377–378; V. Ecsedy 2002: 394–395). Nincsen arra nézve adat, hogy mely gyülekezetek jutottak hozzá a Bibliához. A Tiszántúli Egyházkerület, amelynek gyülekezetei anyagilag is támogatták a Biblia kiadását, csak később és nehézségek árán kapták meg a köteteket. Az egyházkerület jegyzőkönyvébe 1665-ben jegyzi be Nógrádi Mátyás, hogy „*az erdélyi fejedelem Urunkhoz expediálván két tanítót legatio dolgában pro bibliarum eductione, adtam flor. 14. denar 50*”. Három évvel később ugyanő írja, hogy „*a generalis dolgában járván Erdély országában 1668. heted magammal in flo. száz és 4 flo. den. 9. a bibliákat kihozván. [...] A száz forint és 4 s 90 költés volt akkor, mikor a bibliai exemplarokat kihoztuk; Mislei uram, Kisfalvi, Ónodi, Szabadszállási uramék és több, in summa hét személy voltunk [...] Urunknál. Az exemplarokat a seniorok a debreceni tanácsházban dividálták. Tiszteletes Comáromi uramnál vagyon a regestruma. [...] Bereg adott pro eductione bibliarum 18 frt 49 denárt.*” (Tóth 1894: I. 44–45.)

Az egyházközség vagyoneleltárai általában kevés esetben jegyezték fel a gyülekezet birtokában levő könyveket, azonban a Váradi Biblia sok esetben szerepel az összeírásokban, gyakran a szószéken említve. Ez is bizonyítja, hogy a gyülekezetek az alkalmatlan háborús idők dacára is szert tettek a Váradi Bibliára, amely aztán eszközévé lett a szószéki szolgálatnak. A magántulajdonban maradt példányok bejegyzései pedig azt mutatják, hogy a Bibliákat megbecsült örökségként kezelték.

A Váradi Biblia újabb kiadásai

Id. Báthory Gábor dunamelléki református püspök (1755–1842) kezdeményezésére és gondozásában került újra sor a Váradi Biblia kiadására 1805-ben Pesten Trattner Mátyás költségével és betűjével. A kiadás „*a nagyváradi kiadásnak követésével*” készült, azonban a széljegyzeteket a szövegbe ágyazta a kiadó.

2002 augusztusában hasonmás kiadás készült a Balassi Kiadó gondozásában. Sajnos a kötetből kimaradt a nyomdász előszava, a tartalomjegyzék és

a hibajegyzék, mivel ez hiányzott a facsimiléhez felhasznált példányokból is. Másik gyengéje ennek a kiadásnak a kötése: egy 18. századi félbőr kötést utánoz, meglehetősen sovány kivitelben. Megérdemelt volna egy korhűbb, minőségibb borítót ez a munka. Ezt leszámítva ez a kiadás megadja az olvasónak azt az élményt, amit a Szenci Kertész Ábrahám műhelyében készült Szentírás évszázadokon keresztül nyújtott igényessége, esztétikus kivitelezése, magyarázatai, és nem utolsósorban Isten igéjének hordozása által.

A Váradi Biblia és a modern kori belmisszió

A Váradi Biblia utóéletének kedves mozzanata az alábbi történet. A 19. század végének belmissziós vitáiban is említésre került ez a jeles bibliakiadás. 1897-ben Szabó Aladár a Kis Tükör című lapban figyelmeztette a keresztyén szülőket, hogy az esedékes katonai sorozások alkalmával adjanak a rekrutáknak egy Újszövetséget, a Budapestre kerülő újoncokat pedig küldjék a Keresztyén Ifjúsági Egyesült bibliaóráira. Száz Gerő kolozsvári esperes ezt a kérést egy, a császári és királyi közös hadügyminiszterhez, valamint a magyar királyi honvédelmi miniszterhez intézett előterjesztés formájában kifigurázta: *„a hadügyi kormányzat a négy és fél kilós Váradi Biblia-példányokat irányozzon elő a református újoncok számára (edzésnek, menetfelszerelési pluszterheknek, védőeszköznek és muszkariasztónak egyaránt jó lesz), vezettesse be számukra a zsoltáréneklést rezesbanda helyett. A rekruták a cselédekkel és konyhalányokkal együtt menjenek a szüzességi egyletbe.”* (Kovács 2021: 602).

Hivatkozott irodalom

- Bányai Réka – V. Ecsedy Judit (2019). A Váradi Biblia címlapvariánsai. Budapest–Marosvásárhely: Országos Széchényi Könyvtár – Teleki Téka Alapítvány
- Bod Péter (1748). A Szent Bibliának históriája. Szeben
- Bunyitay Vince (1935). A váradi püspökök a száműzetés s az újraalapítás korában (1566–1780). Debrecen
- Csernák Béla (1934). A református egyház Nagyváradon 1557–1660. Nagyvárad.
- V. Ecsedy Judit (1989). Az Elsevirek nyomdászjegye Magyarországon. Magyar Könyvszemle 126–145.
- V. Ecsedy Judit (1989). Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai. Magyar Könyvszemle. 20–47.
- V. Ecsedy Judit (2002). Egy erdélyi könyvnyomtatóműhely 1667-ben, Szenci Kertész Ábrahám tipográfiája hagyatéki leltára tükrében. In Deé Nagy Anikó, Spielmann Mihály–Vakarcs Szilárd (szerk.) Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának a 200-ik évfordulójára 1802–2002. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 380–400.

- V. Ecsedy Judit (1993). „A híres Szentzi Ábrahám nevezetes váradi typorgáfíája.” Budapest: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1991–1993. 289–322.
- Eineder, Georg (1960). *The Acienc Papermills of the former Austro-Hungarian Empire and their Watermarks*. Hilversum-Holland.
- Fekete Csaba (1999) Napban lött eclipsis után. *Könyv és könyvtár* 21. 205–231.
- Ferenczi Ilona (1997) (szerk.). *Graduale Ráday saeculi XVII*. Ed. *Musicalia Danubiana* 16. Bp.
- Herepei János (1966). *Szenczi Kertész Ábrahám. Adattár II*. Szeged.
- Hermán M. János (2018). *Jegyzetek Szenczi Kertész Ábrahámról, a Váradi Bibliáról és teológiai jellegű kiadványairól*. In *Reformáció 500 A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5–6. között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye*, Nagyvárad–Komárom: Partiumi Keresztény Egyetem, Partium Kiadó, Selye János Egyetem Calvin J. Teológiai Akadémia, 13–58.
- Kovács Kálmán Árpád (2021). *A belmisszió hitéleti és társadalomszervezési kihívásai Erdélyben (1895–1907)* In *A reformáció öröksége. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek* 25. Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 586–603.
- Kurta József (2002). *A Váradi Biblia története*. Nagyvárad: Királyhágómelléki Református Egyházkerület.
- Lampe, F. Adolpho (1728) (szerk.). *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht.
- Major Huba Zsolt (1977). *A Váradi Református Főiskola története*. Kézirat. Várad.
- Misztótfalusi Kis Miklós (1902). *Mentsége*. Kolozsvár.
- Molnár J. (é. n.) *Misztótfalusi Kis Miklós*. Budapest–Berlin.
- Monok István (1996). *A Rákóczi-család könyvtárai*. Szeged.
- Monok István (2002). *Szenczi Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor*. In *Deé Nagy Anikó – Spielmann Mihály – Vakarcs Szilárd (szerk.) Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának a 200-ik évfordulójára 1802–2002*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 342–360.
- Petrőczy Éva – Péntes Tiborc Szabolcs (2009). *Új szempontok a Váradi Biblia kutatásához*. In *Heltai János (szerk.): Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban. Az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblia Sacra Hungarica, a könyv, „mely örök életet ad” (2008. 11. 21. – 2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai*. Budapest: Argumentum, 147–159.
- Petrőczy Éva (2006). *A Váradi Biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában*. Puritania. Budapest: Universitas Kiadó, 94–100.
- Régi magyarországi nyomtatványok [RMNy] 1971–2012. 1–4. kötet Heltai János – Pavercsik Ilona – Perger Péter – P. Vásárhelyi Judit – V. Ecsedy Judit (szerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár.

- Sipos Gábor (1991). A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században. Szeged: Scriptum Kft.
- Szabó András (2002). A Várad-i Biblia két korszak határán. In Szent Biblia Várad-Kolozsvár, 1660–1661. hasonmás kiadás, Balassi Kiadó, Budapest, 2002, 9–11.
- Szalárdi János (1853). Siralmas magyar krónikája. Pest.
- Tonk Sándor (1998) (szerk.). Árva Bethlen Kata. Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület.
- Tóth Sámuel (1894). Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez. Debrecen. I.

A Várad Biblia a magyarországi református gyűjteményekben

OLÁH RÓBERT

tudományos főmunkatárs, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei
lapislydius@gmail.com

The aim of this paper is to study the copies of the 'Várad Bible' (Várad Biblia, 1661) of the greatest collections of the Reformed Church in Hungary. We focused on the bookbindings, the possessor-inscriptions and the variant title-pages. Twenty-three Bibles of The College Library of the Transtibiscan Church District (Debrecen), The Great Library of the Reformed College of Sárospatak, The Scientific Collections of the Transdanubian Reformed Church District (Pápa) and The Ráday Collection of the Danubian District of the Hungarian Reformed Church (Budapest) were examined.

The once were possessors of the Bibles were Reformed ministers, professors and teachers of the Reformed colleges and schools, patrons and laymen of the Reformed Church (noblemen and citizens) and some institutions (colleges and congregations). The 'Várad Bible' was read during the 18th and 19th century and several inscriptions proved that possessors read it as a part of their daily practice of piety and some of them re-read it several hundred times. Inscriptions of family chronicles, a text concerning the history of the 'Várad Bible' and an autobiography of a Reformed minister were found as a result of the research.

Keywords: *Varad Bible, Reformed Collections in Hungary, bible reading*

Jelen dolgozat célja a magyarországi református egyház legnagyobb gyűjteményeiben fellelhető „Várad Biblia” (Várad Biblia, 1661) példányainak tanulmányozása. Nagy hangsúlyt fektettünk a könyvkötésekre, a feliratokra és a címlapváltozatokra. Kutatásunkban szerepel a Tiszántúli Egyházkerületi Főiskolai Könyvtár (Debrecen), a Sárospataki Református Kollégium Nagy-könyvtára, a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteménye (Pápa) és a Dunántúli Ráday Gyűjtemény huszonhárom Bibliája.

A Biblia egykori birtokosai református lelkészek, református kollégiumok és iskolák professzorai és tanárai, a református egyház mecénásai és laikusai (nemesek és polgárok), valamint egyes intézmények (kollégiumok és gyülekezetek) voltak. A Várad Bibliát a 18. és 19. században olvasták, és több felirat is bizonyította, hogy a tulajdonosok mindennapi jámborságuk részeként olvasták, és van, aki több százszor is újraolvassa. A kutatás eredményeként családi krónikák feliratai, a Várad Biblia történetére vonatkozó szöveg és egy református lelkész önéletrajza került elő.

Kulcsszavak: *Várad Biblia, magyarországi református gyűjtemények, biblia-olvasás*

A Váradai Biblia születésének regényes története közismert (összefoglalóan lásd pl. Kurta 2002: 10–23; Bottyán 2009: 78–80.). Kevesebbet tudunk arról, hogy hogyan alakult a kinyomtatott bibliák sorsa, Sipos Gábor és Ősz Sándor Előd tanulmányai kivételnek számítanak (Sipos 2012: 281–288; Ősz 2019: 163–176.). Ezúttal a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtárban (Debrecen), a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben, a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeiben (Pápa) és a budapesti Ráday Gyűjteményben őrzött példányokat mutatjuk be. Célunk az egyedi sajátosságok feltárása, a kötések leírása mellett figyelemmel leszünk a tulajdonosi bejegyzésekre és a kéziratos jegyzetanyagra. Bányai Réka és V. Ecsedy Judit a Váradai Biblia vizsgálata során az eredetitől különböző öt címlapvariánsról számolt be, amelyek 1665 és 1755 között készültek (Bányai – V. Ecsedy 2019). A legújabb eredmények figyelembevételével azonosítjuk a vizsgált címlapokat is.

A kutatás során nyújtott segítségért köszönettel tartozunk a sárospataki (Dienes Dénes, Éger Gábor), a pápai (Hudi József, Kóka László) és a budapesti (Berecz Ágnes, Bíró Gyöngyi) kollégáknak. A tanulmány a Tokaj-Hegyalja Egyetem Iskolavárosok Kutatóintézetének támogatásával, az *Iskolavárosok és hátországuk* kutatási program keretében készült.

A Váradai Biblia debreceni példányai

A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár 1706-ban, Naszályi B. István által összeállított jegyzéken szerepel egy „Biblia Varadiensia” (H. Takács 1988: 156.). Ugyanez a példány lehetett az 1714. évi könyvjegyzéken egymás mellett szereplő három „Biblia Hungarica” egyike (H. Takács 1988: 199.). Az 1738. évi katalógusból ellenben már hiányzik a korábban felvett példány (Monok 2009: 26–206.).

A Nagykönyvtárában ma hét Váradai Biblia található, ám egyikben sincs nyoma az 1706. vagy az 1714. évi katalógusok jelzeteinek, így ezek nem azonosak a 18. században felvett példánnyal. A hétből négy csonka, címlaptalan (Rmk 230, Rmk 1720, Rmk 1724, Sz 9), az ép példányok közül kettő címlapja az „A” variánsok (Rmk 233a, Rmk 1723), egy „D” variánsok (Rmk 233c) közé tartozik. A „D” variánsú címlap nem sokkal az előtt készülhetett, amikor 1665-ben és 1668-ban a tiszántúliak küldöttségei Erdélybe mentek a bibliákért (Bányai – V. Ecsedy 2019: 387.).

A Debrecenben őrzött hét Váradai Bibliából ötnek van történeti szempontból értékelhető kötése, közülük kettő datált. A korábbi datált kötés gerincén elhelyezett bőrcímkén, a *Szent Biblia* felirat alatt római számokkal szerepel az 1723-as évszám (Rmk 233a). A fatáblás bőrkötés gerincén a további gerincközökben rombusz alakú növényi ornamentikus díszítést látunk. A kötéstáb-

lák sávozással keretezettek. A külső keret stilizált virágtöves, a belső leveles-virágos görgetővel díszített. A két mező között bélyegzőből kialakított sarokdíszek és egyesbélyegzők lenyomata, a táblák közepén bélyegzőkből kialakított nyolcszög alakú növényi ornamentikus dísz látható. Virágdíszes és poncolt rézkapcsok fogják össze a kötetet. Az előzéklapra írt bejegyzés szerint 1767-ben Hertzeg Máriaé volt. 1813-ban a Debreceni Református Kollégium irodalmi tanszékét megalapító és könyvtárát az intézményre hagyományozó Rétsey János (1754–1836) akkor székelyhídi lelkész, később érmelléki esperes tulajdonába került, aki „tulajdon pénzén szerezte” Hajdúböszörményben. Rétsey az előzéklapokon Váradi Bibliára vonatkozó egész oldalnyi szöveget kivonatolt Debreceni Ember Pál és Bod Péter egyháztörténeti munkáiból.

A másik datált kötésű Váradi Biblia (Rmk 1723) fa kötéstábláira húzott bőrt indás-virágos görgetővel díszítették. A középmező sarkaiban nagyméretű négyszög alakú virágtöves bélyegző lenyomata, középen ugyanezen bélyegző négyes lenyomatából kialakított rombusz alakú dísz. Felirata: „Anno 1766 Prima Febr[uaril]”. A címlapra írt bejegyzés tanúsága szerint ez év július 22-én újította meg a január 29-én vásárolt biblia kötését a „B. I.” monogrammal jelzett possessor. Egy korábbi tulajdonos 1743-ban kelt bejegyzését lesatírozták, tőle származhatnak a kötet végén az 1750-es és 1760-as évekből származó családi bejegyzések. A kötetet 1853-ban szerezte meg Simon Benjámín (1813–?) csokalyi pap, később érmelléki esperes (1869–1871), aki 1855-ben (42 évesen) kezdte el feljegyezni életrajzát és életének 1861-ig zajló eseményeit. A kollégiumi tanulmányok mellett beszámolt a családi életben bekövetkezett változásokról (a szöveget a Függelékben közöljük). Egy mellékelt irat szerint a példányt 1993-ban Szatmárnémetiből vásárolta meg a Nagykönyvtár. Az eddig ismertetett mindkét debreceni példány az Érmelléken, Várad közvetlen közelében volt a 19. században.

A „D” variánsú címlappal ellátott példány (Rmk 233c) fatáblás bőrkötésben maradt ránk. Ezen a táblák sávozással három keretre osztottak. A külső keret palmattás görgetővel (duplán), a középső makkos bélyegzővel (duplán), a belső pedig gránátalmás-virágos-indás görgetővel díszített. A középmezőben csigavonalas szélű ovális bélyegző, a sarkokban növényi ornamentikus bélyegző lenyomata, alatta és felette egy-egy makkos dísz. A kötet egyik virágmintás-poncolt rézcsatja leszakadt. Kurta József szerint debreceni mester munkája a kötés (Bányay – V. Ecsedy 2019: 31.). Szélesi Pál diákkönyvtáros 1767-ben az első kötéstábla belső oldalára írta a Kollégium tulajdonosi bejegyzését. Ez tehát a legrégebb ideje a Kollégiumban őrzött Váradi Biblia. A csonkult hátsó leveleken kéziratos pótlásban olvashatjuk a hiányzó szómagyarázatokat.

Címlaptalanul, 17. vagy 18. századi bőrkötésben maradt ránk egy további példány (Rmk 230), amelynek kötéstábláit indás-virágos görgetővel, rombusz

alakú növényi ornamentikus bélyegzőkkel és tulipános-indás görgetővel díszítették. A középmezőben bélyegzőkből összeállított kördísz, körben virágdíszek, a sarkokban háromszög alakú virágtöves dísz látható. Az Újszövetség címlapjára írott bejegyzés szerint Gorkai Pál négy aranyon vásárolta a kötetet 1712-ben. Később Szakmári Pál javította át Gorkai nevét, rajta kívül még Szabó Pál és Árvai György bejegyzését olvashatjuk ugyanott. Az első kötéstábla belső oldalán ismeretlen családfő bejegyzései maradtak ránk a 18. század második feléből (a felesége Szakáll Kata volt).

A 20. századi tucatkötés takarja Erdős Károly (1887–1971) Váradai Bibliáját (Sz 9). A debreceni professzor halála után a több mint kilencszáz tételes bibliagyűjteménye a kollégiumi Nagykönyvtárba került. Bár az Erdős nevével és a jelmondatával („Cum Deo tutus” – „Istennel biztonságban”) ellátott tulajdonosi bélyegző lenyomata hiányzik a kötetből, a példány az adománya nyomán létrejött nagykönyvtári Biblia-különgyűjtemény egyik elsőként gyarapított darabja volt, így joggal feltételezhetjük, hogy egykor az ő könyvtárához tartozott.

A legrosszabb állapotú Váradai Biblia (Rmk 1724) bőrkötése vaknyomósos keretézéssel díszített. A kötéstáblakon a gerinc bordái felől húzott sávok végén egy-egy gránátalmát helyezett el a könyvkötő.

A Váradai Biblia sárospataki példányai

A Sárospataki Református Kollégium könyvtáráról fennmaradt jegyzék-szerű forrásokban 1750-ig nincs nyoma a Váradai Bibliának (H. Takács 1988.; Monok 2009.). Patakon ma hét Váradai Bibliát őriznek, ebből ötöt vehettem kézbe ott jártamkor, egy Göncön volt kiállítva, egy pedig lappangott (OO 24, OO 22). Címlapja egynek ép (OO 41), kettőnek nyomtatványtöredékeket ragasztottak a könyvtest elé kötött üres levélre, majd részben kézírással pótolták a hiányzó szöveget (O 13/ab, M 17ab). Amennyire a csonkaság ellenére állítható, mindhárom címlap az „A” variánsból származik. Bár van egy-egy milliméter eltérés az említett címlaptöredékek szélessége és hosszúsága között, a közel hasonló méret (ca. 160x90 mm) arra enged következtetni, hogy kötéstáblából kiáztatott töredékeket kasíroztak a csonka bibliák elé. Nem találtunk magyarázatot arra, hogy miért áldoztak fel az 1661-ben elkészült „A” variánsú címlapokból és a nyomdász előszavából néhányat kötés-alapanyagnak (Bányai – V. Ecsedy 2019: 395–396.). Felmerülhet, hogy rontott „makulatúrát” adtak tovább a Váradai Bibliát kiadó nyomda környezetében (Váradon, Kolozsvárott vagy Szebenben) működő könyvkötőnek újrafelhasználásra, azonban a töredékeken nincs nyoma hibának.

Erősen kopott és töredezett, egykor aranyozott gerincű bőrkötést visel az egyetlen ép címlapú pataki példány (OO 41). Az előzéklapokon a rimaszombati

Kálmán család életrajzi bejegyzéseit olvashatjuk, akik az 1700-as évek elejétől bírták a kötetet. 2008-ban ajándékozták a pataki Kollégiumnak, így biztosítva a férfiutód nélküli família családi krónikájának őrzését. Az előzéklapon időmértékes versikét találunk: „olvasd leányka el a Szent Biblia ócska betűit / bennök az égi parancs 's létezik hő szerelem”.

Történelmi szempontból a legértékesebb kötése az egyik címlaptöredékes példánynak van (M 17/ab). A gerincet aranyozták, a fatáblákra húzott bőrt sávozással keretezték. A keretben bőségszarus görgető aranyozott lenyomata, középen rombusz alakú aranyozott növényi ornamentikus dísz látható. A metszése aranyozott és poncolt, két poncolt rézkapocs fogja össze a kötetet. Ismeretlen férfi tulajdonostól származó 17. század végi családi feljegyzéseket találunk a kötet végén, amelyek arról is tanúskodnak, hogy a Váradi Bibliát Karasznai Juditnak adták jegyajándékba 1681-ben. Nem bizonyítható, hogy a menyasszony Karasznai Mihály gályarab prédikátor rokona lett volna.

Aranyozott gerincű márványozott bőrkötésben vehettük kézbe a másik címlaptöredékes pataki példányt (OO 13/ab). 1863-ban az egykori pataki diák, Marikovszki Gábor (1835–1872) kunszentmiklósi tanító (Szinyei 1980–1981. VIII: 589–591.) adta ajándékba alma materének. Az adományozás tényét bejegyző Erdélyi János (1814–1868), a pataki Kollégium tanára és könyvtárosa (Szinyei 1980–198. II: 1387–1395.) a hiányzó címlapot „egy nálunk talált csonka címlappal” pótolta. Ebben a példányban találjuk a legtöbb kéziratos széljegyzetet. Az ismeretlen olvasó marginálisainak egy része a bibliai helynevek (pl. Kádes, Béthel) és személynevek (pl. Kánaán másodszülette, Hét) magyarázatával foglalkozik, máskor Éva teremtéséről értekezik anekdotaszerűen. Nagy Sándort idézi a késlekedésről, Krisztusra utaló ótestamentumi próféciáról és Lévi nemzetségéről jegyzetel, a Vörös-tenger szélességét adja meg „15 mért föld”-ben. A bejegyző személye nem azonos azzal a Pándi Mihállyal, aki az Ószövetség utolsó levelének verzójára gyakorlatlan kézzel rötta fel a nevét.

Kopottas, sávozott és görgetővel díszített bőrkötésben maradt ránk Kőrösi Márton (?-?) címlaptalan Váradi Bibliája (OO 23), aki családtagjai nevét örököltette meg az Újszövetség címlapverzóján (meglehetősen egyetlen vonalvezetéssel).

A 19. század második felében készült aranyozott gerincű bőrkötésű Váradi Biblia (O 12/ab) legkorábbi ismert tulajdonosa készíttethette a kötést: Vendéghy Gábor (1815–1898) református főgondnok, alispán, a Balközép Párt Abaúj vármegyei képviselője (Ballabás–Pap–Pál 2020: 88; *Vasárnapi Újság*, (45) 20: 340–341). Az egykor a gagyvendégi családi kúriában élő Vendéghyek utolsó leszármazottjától került a Biblia a Miskolci Református Gimnáziumba 1874-ben, majd a középiskola 1948. évi államosítása után vándorolt Patakra (Dienes Dénes szíves közlése). Egy további ismeretlen tulajdonos 1731-ből származó chronostikonját őrzi a kötet.

A Váradai Biblia ez idő szerint lappangó példányára vonatkozó adattal is szolgálunk. Dienes Dénes kismonográfiája szerint a kötéstábla belső oldalán a következő bejegyzés olvasható: „Anno 1770-dik esztendőben ajándékozta nemzetes Szentesi János uram özvegye nemzetes Ivangyi György uram vejinek die 21. Januarii, azon a napon, amidőn megholt.” (Dienes 2002: 109.) Azaz kis- vagy középnemesi családban hagyományozódott a példány a 18. század második felében.

A Váradai Biblia Pápán őrzött példányai

A Pápai Református Kollégium könyvtáráról nem maradt fenn 1802 előtt keletkezett könyvjegyzék (Köntös 1996: 117.). Ugyanakkor van rá bizonyíték, hogy a dunántúli lelkész-utánpótlást kinevelő intézménynek volt Váradai Bibliája a megjelenést követő másfél évszázadban.

A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeiben ma három Váradai Bibliát őriznek, mindhárom A-variánsú címlappal maradt fenn (Bányai – V. Ecsedy 2019: 34.). Az L 180a jelzetű Biblia (Mezei 2001: 13. (39. tétel)) címlapján az alábbi bejegyzés olvasható: „A' Pápai Sz[ent] Ecclesianak, az Sz[ent] Generalis [Synodus – O. R.] comissiojából, Küldi Comaromi C[sipkés] György etc.”. A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvében, az 1667. évi kállói zsinathoz fűzött feljegyzésben Nógrádi Mátyás (1611–1681) püspök megemlékezett arról, hogy a kerületi küldöttség Váradai Bibliákat hozott Erdélyből Debrecenbe. „Az exemplárokat a seniorok [*a tiszántúli esperesek* – O. R.] a debreceni tanácsházban” osztották el, a Bibliák kiküldése Komáromi Csipkés Györgyre (1628–1678), a jeles városi lelkészre hárult (*Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyve*. 114. fol.; Idézi: Csernák 1992: 252–253.). A címlapra írott másik bejegyzés: „Papensis Ecclesia” is az elosztás során keletkezhetett, jelezve a debreceni prédikátornak, hogy hová továbbítsa a Bibliát. A kötet néhány évvel későbbi bekötetéséről tanúskodik az első kötéstáblán található supralibros, amelyet feltételesen így oldhatunk fel: „P[ápai] E[cclesia] B[ibliája] 1670”. Az előzéklapon olvasható bejegyzés szerint („Biblia Sacra Ill[ustris] Scholae R[e]f[or]m[atae] Papensis”) a kötet később a pápai Kollégiumba került, ahol ma is őrzik. A Váradai Biblia használatára is találunk adatot az előzéklapon: a terjengős és időközben megcsonkult bejegyzés szerint idősebb Nemes György, a pápai református gyülekezet „perceptor” (pénztárosa/anyagi javainak kezelője) 1729 telén mindössze néhány hét alatt végigolvasta a teljes Szentírást.

A könyvtestet védő kötés a fent említett supralibrosa nyomán a legkorábbi datált emlék a most bemutatott Váradai Bibliák között. A fatáblás bőrkötést sávozással keretezték, a keretekben szalagfonatos-palmettás, kétféle virágos-folyondáros és indás-komlótozós-virágos görgető lenyomata látható. A

középmező sarkaiban apró virágtöves, középen nagyméretű szalagfonatos-arabeszkés dísz helyezett el a könyvkötő. A sarkokat védő rézveretek leveles-indás nyomott mintájában felfedezhetünk egy címerpajzsot is, amelyen terebélyes fa (eperfa?) fölött „W. P.” monogram áll. A kötetet összefogó két rézkapcsan „P. B.” monogram olvasható.

Az L 183 jelzetű példány is Debrecenből került Pápara. A kötet végi szennylapon olvasható bejegyzés az 1802. évi debreceni nagy tűzvészről tanúskodik, amelyben súlyos sérülést szenvedett a Nagytemplom helyén álló Szent András-templom. A Bibliát aranyozott gerincű egész bőr kötés védi, az első kötéstáblán elhalványult supralibros: „B. Gy. 1783” szerepel. Ekkoriban készülhettek a kötetet védő áttört réz sarokveretek és a köldökveret, valamint a két rézkapocs is. A tulajdonos kilétére további kéziratos töredékes utalnak. A családi bejegyzéseket tartalmazó, mára elveszett szennylaphoz kapcsolódó félsoros bejegyzések két halálesetről tanúskodnak. Bár az elhunytak neve hiányzik, a dátumok visszakereshetőek a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában őrzött városi halotti anyakönyvben. Az első haláleset 1805. január 10-re esik, s az anyakönyv szerint január 12-én temették el Borbély Máriát (1777–1805) (*Debreceni egyházközség iratai. Halotti anyakönyv.* 133. fol.), aki 1797. március 22-én ment férjhez Mészáros Istvánhoz (*Debreceni egyházközség iratai. Házassági anyakönyv.* 369. fol.). A házassági anyakönyvben szerepel az apa, idősebb Borbély György (1739–1824) cívis esküdt neve (eltemették 1824. április 16-án. Lásd: *Debreceni egyházközség iratai. Halotti anyakönyv.* 297. fol.). A töredékes bejegyzésben említett második haláleset 1806. szeptember 21-én történt, két napra rá, szeptember 23-án temették ifjabb Borbély Györgyöt (1771–1806) a „Német utcáról” (*Debreceni egyházközség iratai. Halotti anyakönyv.* 211. fol.). A monogram és a gyermekeiről fennmaradt adatok nyomán elmondhatjuk, hogy az idősebb Borbély György volt a Váradi Biblia tulajdonosa 1783-tól kezdve.

A harmadik, kopott félvászonkötésű Váradi Biblia (L 180b) tartalmazza a kutatás során fellelt legkorábbi adatot az egykori tulajdonosokról. A címlap kéziratos bejegyzése szerint Szokolai H. János 1662. június 4-én vásárolta 12 aranyért. Személye talán azonos volt azzal a Szokolai/Szokolyai Jánossal, aki 1632-ben a Felső-Dunamelléki Református Egyházkerületben fekvő Perőcsényben szolgált lelkészként (Köblös J. – Kránitz Zs. (szerk.) 2009: 260.). A kötet a műgyűjtő és bibliofil Ráth György (1828–1905) jóvoltából került a „pápai reformált főiskola könyvtárába” 1885. április 30-án. A Ráth és Kollégium között zajló, az egyházkerület által jóváhagyott csereügylet során 1883. júliusában Beythe István két, együtt kiadott művét (RMNy 554) adták át Pap Gábor (1827–1895) püspök útján. 1885 tavaszán pedig nem kevesebb, mint nyolc kötetet kaptak cserébe Ráthtól: az említett Váradi Biblia mellett Félegyházi

Tamás, Prágai András, Szenci Molnár Albert, Komáromi Csipkés György és Pataki Tóth István munkáit (*A pápai reformált főiskola könyvtára számára ajándékozott és pénzen vett könyvek naplója 1879-től fogva, 27–28. fol.*).

A Ráday Gyűjtemény Váradi Bibliái

A budapesti Ráday Gyűjteményben kilenc Váradi Bibliát őriznek, közülük az egyik lappang (Rmk 4,2–9). A meglévő nyolc biblia fele címlaptalan, négynek A-variánsú címlapja van.

Szinte érintetlen A-variánsú címlappal maradt fenn a széki gróf Teleki család Váradi Bibliája (Rmk 4,2–6), amelyet Teleki (IV.) László (1710–1778) vásárolt Szebenben, 1769. március 4-én. A következő tulajdonosa Teleki (II.) Lajos (1746?–1815) volt, majd a családban hagyományozódott tovább. A 20. században Gyömrőn, a Telekiek magyarországi fészkeiben bukkant fel a kötet, ekkor Teleki Tiboré (1871–1942) volt. Tőle örökölte a kastélyban található 6.000 kötetes könyvtár részeként fia, Teleki László (1912–1962), akinek adatait megtaláljuk az előzéklapokon a kötetre és a gyömrői Teleki-könyvtár sorsára vonatkozó sorokkal együtt. Eszerint második világháború idején a bibliotéka öthatodát „széthurcolták feltűzelték”, a Teleki László vezette helyi cserkészcsapat mentette meg, amit lehetett. A Váradi Biblia „egy bokor aljából” került elő 1944 telén, majd a „családi ereklyét” öt évvel később Budapestre vitték.

A Teleki családban apáról fiúra szálló Biblia a 17. századi bőrkötésében maradt ránk. A kötéstáblái sávozással keretezettek, a külső keretben palmettás, a középsőben virágos-folyondáros, a belsőben medalionba foglalt sisakos férfifejes-szülőindás görgető lenyomata látható. A középmező sarkaiban rombusz alakú, volutás C-idomból és indákból álló dísz van, középen rombusz alakú növényi ornamentikus bélyegző lenyomata. Rézkapcsai mind megvannak.

A Ráday Gyűjteményben őrzött Rmk 4,2 jelzetű Váradi Biblia gerince aranyozott. A kötéstáblák külső széle mentén párhuzamosan halad két görgető lenyomata: egy geometrikus és egy virágos motívum. A táblák közepén négy bélyegzőből kialakított leveles közép dísz. Az első kötéstáblán két monogram („BE MI” és „SzA ER”) alatt az 1741-es évszám szerepel, a címlapon is található egy tintás bélyegzővel készült „B M” lenyomat. Megfejtésükben az Ótestamentum utolsó levelének verzójára írott sorok segítenek: Bégányi Mihály és neje, [Uly V.?] Erzsébet szerezték „magok kölcségen az atya Istennek dicsőségére es lelkeik[ne]k öröke való nyugódalmára”. A címlap alján olvasható bejegyzés szerint tőlük vásárolta Csákvári Varjas János (1721–1786), a Református Kollégium seniora 1747. augusztus 15-én Debrecenben. Varjas 1752-től az egykori alma mater tanáraként működött. Halála után három évvel, 1789 augusztusában a Kollégiumban árverezték el a könyvtárát, ekkor kerülhetett a Váradi Biblia új, ismeretlen tulajdonosához (Oláh 2022.).

Az Rmk 4,2–7 jelzetű Váradi Biblia fatáblás bőrkötésén összefonódó pöttyös szalagból kinövő leveles-virágos és indás-virágos görgető lenyomata látható. A középmező sarkaiban leveles-virágos, közepén szőlőkacsos vaknyomasos díszet helyezett el a könyvkötő. A kötet rézkapcsai leszakadtak. A 328. oldal aljára írott kéziratos bejegyzés szerint „Göddollei [sic!] Johannes” tulajdonában volt. Hasonló nevű lelkész szolgált Tunyogon 1709-től (Kiss 1878: 864.). A Váradi Biblia 1804. március 4-én Nyári Ferenchez került, majd az A-variánsú címlapra nyomott kerek bélyegző szerint a nagykőrösi gyülekezet tulajdonában volt. Az előzéklapon további lefestett bejegyzést találunk.

Aranyozott gerincű márványozott bőrkötésben maradt ránk Ikafalvi Samuel A-variánsú címlappal bekötött Váradi Bibliája (Rmk 4,2–4). A tulajdonos talán azonos azzal az Ikafalvi B. Sámuellel, aki 1732-ben Marosvásárhelyen subscribált, majd az 1740-es években Csittszentivánon és Backamadarason lelkészkedett (Zsigmond 2018: 98–99.). Két további tulajdonos lefestett bejegyzését olvashatjuk még a címlapon: egy ismeretlenét [... Károly?] 1799-ből és György Józsefét évszám nélkül. A kötet lapjain elszórt széljegyzetek egyikük kézírására sem hasonlítanak.

Erősen rongált aranyozott bőrkötésben maradt ránk Szóts Farkas (1851–1918) Váradi Bibliája (Rmk 4,2–3). Az 1879-től a Budapesti Református Teológiai Akadémián tanító Szóts (Zoványi 1977: 616.) pecsétje az előzéklapon szerepel, tőle kerülhetett a Ráday Gyűjteménybe. A Biblia korábbi tulajdonosa Gombos György volt, akinek az előzéklapon 1857-ben keletkezett ceruzás bejegyzései tanúsítják, hogy olvasta a Szentírást. Egy nevét elhallgató tulajdonos 1749-ben (mint „Siralmas és Keserves” esztendőben) és az azt követő évben, a Veszprém megyei Tótvázsonyban kelt bejegyzése mutatja, hogy körülbelül félévente átolvasta a Szentírást.

A hiányzó címoldalt kézirással és színes rajzokkal pótolták. A Bethlen-címert az eredetihez hasonló módon négy rozettával, babérfonatos kartusba foglalták. Az eredeti címoldal arabeszk keretét a címeréhez hasonló piroszöld színű babérfonat helyettesíti. A nyomdász nevének alakja („Szcenci K. Abraham”) mellett a kurzivált szövegrészek arra mutatnak, hogy a pótlás egy ritka D-variánsról készülhetett. A rajzzal pótolta címlap nem szerepel a Bányai Réka és V. Ecsedy Judit által összeállított gyűjteményben (Bányai – V. Ecsedy 2019.).

Szemere Ferenc (1741–?) ügyvéd, 1787–1811 között a reformátusok budai ágense (Zoványi 1977: 16.) a címlaptalan Váradi Bibliáját maga köttette újra egyszerű pergamenkötésbe 1779. szeptember 23-án (Rmk 4,2–2). Az első kötet-tábla belső oldalán olvasható az erről szóló bejegyzés. Ezt követi a születésének és Fáy Sárával való házasságkötésének feljegyzése, az előzéklapon pedig a családban született gyermekek adatai (születés, házasságkötés). A Szemere Ferentől származó további bejegyzések arról tanúskodnak, hogy 1779 és 1812

között nem kevesebb, mint kétszázötvenszer olvasta újra a bibliáját. 1806 augusztusában, a százötvenedik alkalommal azt is megörökítette, hogy azután Jean Frédéric Osterwald (Némethi Sámuel által magyarra fordított) *Biblia tárháza* című munkájával együtt tanulmányozta (Osterwald 1780.). A svájci ésszerű ortodoxia képviselői közé sorolt teológus művében a Szentírás olvasásáról tanító előljáróbeszéd után a Biblia könyveinek és részeinek summa-ít és rövid tanúságait találjuk. Szemere bő három évtizeden át évente-fél-évente végigolvasta a teljes Szentírást, naponta átlagosan három-hat verset vehetett fel. A Váradi Biblia lapszéli jegyzetapparátusa „lehetővé tette, hogy [...] a mindennapi egyéni kegyesség gyakorlásában a Biblia és a kommentár szerepét egyszerre töltsse be.” (Kurta, 2002, 23.) Ezúttal csak utalunk rá, hogy a kora újkorban exemplumok sokasága hirdette a hitbuzgó világiak példáját, akik rendszeresen tanulmányozták a Szentírást (Kecskeméti 1998: 203–206.).

Szemere Ferenc fia, a szintén jogvégzett költő Szemere Pál (1785–1861) (ÚMIL 1994, III, 1944–1945.) 1858-ban felajánlotta a „400 darabból álló könyvtárát a hozzátartozó könyvszekrényvel együtt a Pesti Ref. Theológiai Tanintézetnek”. A Pécelen, 1861-ben bekövetkezett halála után nem csak az említett könyvtár, hanem a teljes vagyona a teológiai akadémiára szállt. A hagyaték Pestre, a teológia könyvtárának kéziratárába, majd a Ráday Levéltárba került. (Beliczay 1989: 146.) Csak nemrég került elő Szemere Pál könyvtárának jegyzéke, amelynek 23. tétele az említett Váradi Biblia, vagyis a költő útján jutott Szemere Ferenc gyakran forgatott Váradi Bibliája a Ráday Gyűjteménybe (*Szemere Pál könyvtárának jegyzéke*, 23. tétel).

Félbőrkötésben, néhány széljegyzettel maradt ránk Váradi István példánya (Rmk 4,2–5), aki az újszövetségi címlapra írott sorok szerint 1780. augusztus 20-án szerezte „Isten Szent nevének Ditséretére, es az maga Lelkének örök idvességére”. Személye talán azonos a szigetszentmiklósi, majd 1780-tól gödöllői, 1784-től dömsödi lelkésszel (*Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyve 1776–1785*: 28–29.). Az előzőnél rosszabb állapotban fennmaradt Váradi Bibliát (Rmk 4,2–8) az egykori sávozott-márványozott bőrkötés maradéka védi. A meglévő Újszövetség címlapja nem árul el semmit a korábbi tulajdonosokról.

Következtetések

A magyarországi református gyűjteményekben fellelt Váradi Bibliák többsége a 19. vagy a 20. században került a jelenlegi őrzési helyére, részben hagyatékozás útján. A nyomtatást követően rövid időn belül bekötetett és birtokba vett Bibliáról is találtunk adatot (mindkettőt Páparól), a legkorábbi debreceni példányt 1767-ben vették állományba. Többségük viseltes állapotban van, egyes példányokat restauráltak. A vizsgált huszonhárom példány

több mint felének van jobb vagy rosszabb állapotú címlapja, közülük tizenkető az A-, egy a D-variánsok közé tartozik.

Az egyházi értelmiségiek sorában két tiszántúli (Simon Benjámín, Rétsey János), két dunamelléki (Váradi István, Szokolai/Szokolyai H. János), egy tiszáninneni (Gödöllei János) és egy erdélyi lelkész (Ikafalvi B. Sámuel) mellett két debreceni (Csákvári Varjas János, Erdős Károly) és egy budapesti professzor (Szóts Farkas), valamint egy kunszentmiklósi tanító (Marikovszki Gábor) tűnt fel. A széki gróf Teleki család, a jogász Szemerék, a rimaszombati Kálmánok, az abaúji Vendéghy Gábor, Bégányi Mihály és neje, az egymással rokonságban álló „nemzetes” Szentesi és Ivangyi családok, Borbély György cívis esküdtpolgár, a pápai Nemes György képviselték a református egyház patrónusait és világi tagságát. Tucatnyi tulajdonost nem tudtunk közelebről azonosítani. A magánszemélyek mellett néhány intézményi possessorról is hírt adhattunk: a Debreceni, a Sárospataki és a Pápai Református Kollégiumról, a Miskolci Református Gimnáziumról, valamint a nagykőrösi és a pápai gyülekezetről bukkantak fel adatok.

A Váradi Biblia használatára vonatkozó adatokat is találtunk. Nemes György 1729-ben, egy tótvázsonyi tulajdonos 1749-ben, Gombos György 1857 táján tanulmányozta a Szentírást. Szemere Ferenc a napi vallásgyakorlat részeként több százszor elolvasta a Váradi Bibliát 1779 és 1812 között, amikor már bőven válogathatott volna a kisebb méretű és frissebb szövegű bibliakiadások között. Választásában közrejátszhatott a nyomtatvány jegyzetapparátusa is.

A szokásos családi krónikás feljegyzések (születések, házasságkötések, halálozások) mellett a Váradi Biblia történetére vonatkozó szövegre és saját kezű lelkészi biográfiára bukkantunk. Jelentősebb mennyiségű széljegyzetanyag egy pataki példányban volt.

Függelék

Simon Benjámín (1813–?) csokaji lelkész életrajza

(Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Rmk 1723, előzéklap)

Én Simon Bénéiamin 1855^k évben – Isten kegyelméből – vagyok 42 éves, szeretett nőm Fazekas Katalin 32 éves, kivel házassági életre léptem 1845^k év július 16^k napján – születtek ez idő alatt négy gyermekeink; kik közül jelenleg – életben van három: Elek, Emma, Viktor.

Édes Atyám: Simon András – született 1792. édes Anyám: Varga Klára – született 1792 – meg halt 1847. Testvéreim voltak 11 – életben van jelenleg 4: a' fent irt Simon Bénéiamin Csokaji lelkipásztor, ki kibocsátott a' lelkészi hiva-

talra 1841^k évben, rendes lelkésszé lett 1846. Susánna Panyolai lakos Varga János nője, András, nőtlen – Borbála, Piros István nője. -

Nőm édes atyja: Fazekas György, Félégyházi lelkész, meg halt 1850, édes Anyja: Turi Mólnár Anna, meg halt 1848. Nőm testvérei voltak 8 – életben vannak 3: nőm Katalin, Sándor jelenleg nőtlen, Ágnes, jelenleg Csokaji jegyző Szabó József nője.

Isten jó tetszése nyugodjék mindezekben. -

Miután helyben szülő hazámban 5 évig tanultam, tanulásom folytatása végett a' Debreczeni fő iskolába mentem 1825^k évben – ott töltöttem 14 évet – harmadfél évet belőle tanítói és esküdti hivatalommal. Ki jöttem a' nagy világba 1839^k évben, a' Szalacsi iskolai tanítóságra, mit két évig folytattam, s azt végezvén Bécsben és környékén költöttem, utazással, tapasztalással négy hónapot.

Viktor után szinte nyolcz évvel született ismét egy kis leányunk Jolán novemb[ris] 20. 1861.

Hivatkozott irodalom

- Ballabás D. – Pap J. – Pál J. (2020). *Az országgyűlés tagjainak archontológiája*. Eger, Líceum (Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon, 2).
- Bányai R. – V. Ecsedy J. (2019). *A Váradi Biblia címlapvariánsai*. Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány.
- Beliczay A. (1989). Szemere Pál könyvtára. In Benda K. [et al.] (szerk.). *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*, VI. Budapest, Ráday Gyűjtemény, 144–158.
- Bottyán J. (2009). *A magyar Biblia évszázadai*. Bp., Kálvin.
- Csernák B. (1992). *A református egyház Nagyváradon 1557–1660*. Sajtó alá rend. Barcza J. – Bereczki L., 2. jav. kiad., Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület.
- Debreceni egyházközség iratai. Halotti anyakönyv*. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 199. a. 87–88.
- Dienes D. (2002). „Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...”: *a református kegyességjellemző vonásai a 18. században Magyarországon*. Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémia (A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai, 5) (A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájának kiadványai, 31).
- Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyve 1776–1785*. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, A/1.a 4. kötet (letöltve: 2021. szeptember 17.) <http://www.radayleveltar.hu/A1a4.rtf>

- H. Takács M. (szerk.) (1988). *Partiumi könyvesházak 1623–1730: (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*. Sajtó alá rend. Fekete Cs. – Kulcsár Gy. – Monok I., – Varga A., Bp., Szeged, MTA (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14).
- Halálozások (1898). *Vasárnapi Újság*, (45)20, 340–341.
- Kecskeméti G. (1998). *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Bp., Universitas (Historia litteraria, 5).
- Kiss K. (1878). *A Szatmári Reform. Egyházmegye története*. [Nagykőrös], szerző.
- Köblös J. & Kránitz Zs. (szerk.) (2009). *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények (A pápai református gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések, 10.).
- Köntös L. (1996). Kálvin-irodalom a Pápai Tudományos Gyűjteményekben. In Márkus M. – Karasszon I. (szerk.) (1996). *Honnan – Hová? Kálvin-konferencia, Balatonfüred 1995. április 4–6*. Budapest, Kálvin János Szövetség Kálvin-kutató Tagozata, Károli Gáspár Református Egyetem, 117–128.
- Kurta J. (2002). *A Váradi Biblia története*. [Kolozsvár], Királyhágómelléki Református Egyházkerület.
- Mezei Zs. (szerk.) (2001). *Biblia Sacra: A pápai református gyűjtemények könyvtárának bibliái (16–18. század)*. Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület.
- Monok I. (szerk.) (2009). *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530–1750: jegyzékszerű források*. sajtó alá rend. Oláh R. Bp., OSzK (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2).
- Oláh R. (2022). *Book Auctions at the Reformed College of Debrecen (1743–1842)*. (megjelenés alatt)
- Osterwald, J. F. (1780). *Biblia tárháza, mellyben az ó és új testamentom könyveinek és részeinek summái, és azokból való épületes rövid tanúságok foglaltatnak, a sz. írásnak olvasásáról tanító előljáró-beszéddel együtt*, ford. Némethi S. Győr, Streibig Gergely János.
- Ősz S. E. (2020). *A Farcádi Református Egyházközség Váradi Bibliája avagy Bartók Sándor etédi lelkipásztor könyves műveltsége*. In Kiss R. & Lányi G. (szerk.), *Hagyomány, Identitás, Történelem 2019*. Bp., Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció öröksége Műhelye, Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, (Reformáció öröksége 3/1), 163–176.
- A pápai reformált főiskola könyvtára számára ajándékozott és pénzen vett könyvek naplója 1879-től fogva [1901-ig]*. Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárának Kézirattára 0.1058.
- Sipos G. (2012). *A külső templom bibliája*. In Uő., *Reformata Transylvania: Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 281–288.

- Szemere Pál könyvtárának jegyzéke.* A Ráday Gyűjtemény Levéltára, A/12 Ikt.: 73/1979.
- Szinnyei J. (1980–1981). *Magyar írók élete és munkái.* Hasonmás kiad., Bp.: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése (A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése utánnnyomat-sorozata).
- Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyve.* Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. I.1.a.2.
- Zoványi J. (1977). *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Ladányi Sándor (szerk.). 3. jav. és bőv. kiad., Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.
- Zsigmond A. (2018). *Adatok Ikafalvi B. János élettörténetéhez.* In Kolumbán V. J. (szerk.). *A reformáció öröksége: Egyháztörténeti tanulmányok.* Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek, 24), 95–115.

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának Várad Bibliái

KURTA JÓZSEF TIBOR

lelkipásztor-főkönyvtáros, Protestáns Teológiai Intézet (Kolozsvár)
PhD hallgató (Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskola)
toboz@proteo.hu

The study presents nine copies of a special Bible edition printed in 1660–1661 at Várad (now Oradea, Romania), so called “Várad Biblia”, which have survived for posterity in the library of the Protestant Theological Institute in Cluj-Napoca. A series of book and library history data exemplifies the path these nine volumes have taken from 1661 to the present, and how many hands they have gone through in the use of various institutions and individuals. They has witnessed many things to be now available to researchers and interested parties, preserved, processed under appropriate storage conditions, and in accordance with international standards.

Keywords: *Bible edition, library history, cultural history, church history*

Egyik leghányatatottabb sorsú nyomtatványunk kilenc példányát mutatja be a tanulmány, amelyek a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában maradtak fenn az utókor számára. Könyv- és könyvtártörténeti adatok sora példázza, hogy ez a kilenc kötet milyen utat járt be 1661-től napjainkig, hány kézen mentek át különböző intézmények és magánszemélyek használatában. A károsodás, vagy akár szándékos csonkítás, az átkötés, kiegészítés, továbbörökítés egyaránt része a történetüknek. Sok mindennek voltak a tanúi, hogy most konzerválva, megfelelő tárolási körülmények között, nemzetközi standardok alapján feldolgozva álljanak a kutatók és érdeklődők rendelkezésére.

Kulcsszavak: *Várad Biblia, könyvtörténet, könyvtártörténet, könyves kultúra, egyháztörténet*

Egyik leghányatatottabb sorsú nyomtatványunk az ún. Várad Biblia (RMNy 2982). Várad 1660-as török ostromát, hosszú utaztatásokat, a nyomda költözéseit, háborús állapotok miatt a könyvpiac beszűkülését, nyomtatójának halálát kellett túlélje (Kurta 2002). Viszonylag nagy példányszámban nyomtatták, így az 1500 tervezett példányból számos túlélte a századok viszontagságait, és közkönyvtárakban, egyházközségek parókiáin, templomokban, magántulajdonban fennmaradt.

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtára jelenleg kilenc példányt őriz. Ezek közül egynek maradt meg az ószövetségi címlapja, három címlapját kéziratos másolattal pótolták, négy jelentősen csonka példány, kettőn maradt fenn értelmezhető korabeli kötés, háromnak részben vagy egészben a kötése is elveszett. Nyilván elsősorban a használat miatt károsodtak – vagy épp újultak meg – ezek a kötetek, de van köztük olyan is, ami elázott, kettőt szándékosan megrongáltak. A bennük szereplő bejegyzések a tulajdonlás és használat különböző rétegződéseit bizonyítják.

A Bibliák provenienciája

1895-ben az Erdélyi Református Egyházkerület létrehozta Kolozsváron a *Református Theológiai Fakultást*, és megkezdődött a könyvtár kialakítása is. A nagy múltú erdélyi református kollégiumi könyvtárak árnyékában a nüláról induló gyűjtemény viszonylag hamar felzárkózott. Állománya kezdetben nagyrészt adományokból alakult ki, emellett jelentős költségvetéssel folyt a gyarapítás. A szakkönyvtár mellett jelentős muzeális gyűjtemény is felgyűlt, viszont a gyűjtemény összetételét befolyásolta, hogy a könyvtár elsődleges célja mindig az erdélyi lelkészképzés teológiai szakanyaggal való ellátása volt. Így a beszerzések során főleg kurrens szakirodalmi, és nem muzeális könyvanyagot vásároltak, a régikönyves állomány főleg magánszemélyektől és intézményi könyvtáraktól kapott adományokból és hagyatékokból gyűlt.

A könyvtár alapját Szász Domokos püspök vetette meg, aki 1895-ben 452 kötetes könyvtárával megnyitotta az adományozók sorát. Ezt a gesztust több egyházi és közéleti személyiség is folytatta. A magánszemélyek adományai és hagyatécai mellett erdélyi és magyarországi intézményi könyvgyűjteményekből is jelentős dokumentumokat kapott a könyvtár. Az első években az állomány gyarapítása végett bekérették az erdélyi református kollégiumok könyvtárainak duplumait, így a marosvásárhelyi 401, az udvarhelyi 482, a szászvárosi 87, a zilahi 703 kötet könyvet és kéziratot adományozott az új könyvtárnak (Nagy Géza, 1995: 35.). A későbbiekben a Szászvárosi Református Kún Kollégium felszámolt könyvtárából további jelentős dokumentumokkal gyarapodott a gyűjtemény. De még az elmúlt évtizedben is került hozzánk jelentős muzeális könyvanyag, pl. a Fogarasi Református Egyházközség könyvtárából.

A gyűjtemény muzeális anyagának ilyen fajta provenienciája nagyon változatos olvasmánytörténeti képet és kapcsolati hálót rajzol ki. A kötetek előélete, a tulajdonosok változásai, kapcsolatrendszere olvasható ki a possessor-bejegyzésekből. A könyvtár Váradi Bibliái is ezt példázzák.

A Bibliák leírása

A leírásokban a több példányban meglévő művek külön tételszámmal szerepelnek, de a címleírásuk nem ismétlődik, a leírás csak a példányadatokra tér ki. Ennek értelmében a **bibliográfiai leírás**, amely a teljes példány adatait közli, csak az első tételnél szerepel, a továbbiakban a tételek leírása lényegében **példányleírás**, amely az adott kötet egyedi jellemzőit sorolja fel.

A bibliográfiai leírás felépítése az Országos Széchényi Könyvtár katalógusát követi (RMNy4, 2012). A példányleírás az egyes kötetek egyedi jellemzői adja, az ábécé nagybetűivel jelölt sorokban a következőképpen:

A A hiányok jelölése a csonka példányok esetében.

B A kötések leírása (kora, anyaga, stílusa/technikája, színe, díszítése, csatok/kapcsok, állapot stb.). A leírás kitér a könyvtest és az előzések állapotára, gerincfeliratokra, címkékre, nyomtatvány-, kézirat- vagy kódextöredékek használatára, ill. a könyvkötő, szerszámkészlet szakirodalmára is.

C A proveniencia adatai, ahol erre lehetőség volt, időrendben szerepelnek, a kötetbéli lelőhely rövidített megjelölésével (pl. előzék=el., recto=r., címlap=cl. stb). A bejegyzéseket, feliratokat, ex librisek szövegét betűhíven közöltem, megadva a kötetben belüli pontos helyüket. A rövidítéseket, ha a könnyebb értelmezés úgy kívánta, feloldottuk. A bizonytalan olvasatra (?) figyelmeztet, a kiolvashatatlan részeket kipontoztuk. Itt szerepelnek az ex librisek, bélyegzők, és a korábbi tulajdonosok által használt jelzetek is.

D A kötet kézíratos bejegyzéseinek, lapszéli jegyzeteinek jelölése következik, megadva azok nyelvét és korát.

E A példány irodalma.

F Megjegyzések.

A leírás végén a kötet aktuális raktári **jelzete** szerepel.

ADATTÁR

1.

[1] **SZENT BIBLIA**, az az Istennek O és Uj Testamentomaban foglaltatott egész Szent Iras. Magyar nyelvre fordittatott Caroli Gaspar által. Mostan pedig ujobban ez öreg formában némely nehezebb, és homályosabb fordításu Sz. Írásbéli locusoknak értelmes magyarázatival, az Istennek a' magyar nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére ki-bocsáttatott. [2] (A' mi Urunc Jesus Christusnac Ujtestamentoma, melyben vadnak az evangelistaknak konyvei, az Apostoloc cselekedeti és levelei, a' Szent János látásával egyben.)

Varadon, Kezdettetett nyomtatása a' veszedelem előtt: és el-végeztetett Colosvarat, Szenci K. Abraham által. 1661 (-1660).

2° – [4] + 777 [helyesen 779] + 271 [helyesen 241] + [7] p.

RMK I 970; RMNy 2982

A Címlapja kéziratos másolattal pótolta, számos lapja szövegghiánnyal csonka. Bányai – Ecsedy (2019) a kéziratos címlapmásolat alapján feltételezi, hogy az eredeti címlap C-variáns lehetett.

B Hét bordazsinegre fűzött, 17–18. század fordulóján készült, vaknyomásos egész bőr kötés. Sérült, díszítése nem értelmezhető, a gerinc szakszerűtlenül vászonnal javítva. A kéziratos bejegyzést tartalmazó első előzéklapot egy későbbi átkötéskor a címlap mögé kötötték.

C (el.r.): [...] *tehesse, aki pedig ezen szent Bibliá[tól] az szent Templomot meg akarna foszt[ani] ezen Bibliában meg irott átkok szálljanak a Fejire & Kászoni Nagy Sándor mp. 1786ban* (A teljes szöveg a penészfoltjai miatt nem olvasható, a datálás későbbi, ceruzás bejegyzés.)

(cl.r.): *Teke 1924 X/31. Musnai László ref. lelkipásztor*

(cl.r.): VI / 1. sz. (Musnai László ref. lelkész bejegyzése.)

(cl.r.): *BIBM151*

(cl.r.): *2021/169*

(cl.r., bélyegző:) Protestáns Teológiai Intézet · Kolozsvár · Könyvtár (a könyvtár címerével)

E. Bányai – Ecsedy, 2019. 24.

Jelzete: BibM 151

2.

u.a.

A A kötet első öt és utolsó hat lapja hiányzik, kézírral pótolta.

B. Négy bordára fűzött könyvtest, két hamis borda beiktatásával készült, 17. századi, barna egész bőr kötés. A gerinc bőre és az oromszegők elvesztek. A táblákat görgetőkkel és bélyegzőkkel díszítették, a bőr kopása és felrepedezése miatt a minták nem értelmezhetők. A könyvtest és a táblák penészfertőztek. Kartondobozban.

C. (cl.r.) *Köpetzi Bodosi Sámuelé Nk. Nénnye [...] Tibodi Sofia [...] ajandekozásából [...] 1791[?]* (a lap széle nagy mértékben rongálódott, a szöveg nem olvasható)

(Zzzz3 r.) Barothi István

(utolsó számozatlan kéziratos lap recto:) *Az Atya, Fiu, és Sz. Lélek Istennek legyen mindörökké ditsőség és tisztesség. Ámen! El-végezém Istenem Segedelmével Kóboron 1795. 18. Apr. Köpetzi Bodosi Sámuel mp.*

(első és utolsó kéziratos lap r., bélyegző:) Protestáns Teológiai Intézet · Kolozsvár · Könyvtár (a könyvtár címerével)

D. Magyar és latin nyelvű 17–18. századi lapszéli jegyzetek, szövegkiemelések, első öt és utolsó hat lapja kézirattal pótolta (Köpetzi Bodosi Sámuel írta le 1795 áprilisában).

E Bányai – Ecsedy, 2019. 27. Hibásan Tokodi Sofia szerepel Tibodi helyett.

F. A kötet az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárából került át 2015-ben, eredetileg a Kóbori Református Egyházközség tulajdonában volt.

Jelzet: RMK 1

3.

u.a.

A Hiányoznak a A_2 – A_3 , B_1 – B_4 ívlapok, az első ív lapjai szöveghiánnyal csonkák. A címlap „A” variáns (Bányai–Ecsedy 2019: 20.).

B 19. századi, négy szalagra fűzött, fatáblás, egyenes hátú egész bőr kötés. Vaknyomásos vonalakkal díszítették a táblák peremét és a gerinc melletti szakaszokat, a gerinc dísztelen. A könyvkötő a nyomdász előszavát tartalmazó számozatlan lapot a címlap elé kötötte.

C (Eeeee₆ v.): Ezen N. Váradi Bibliát ajándékozta a' N. Szebeni Réfor. Templomnak 1786. Eszt. 28^a Julj Br. Inczédi Elek mpria.

(e.t.;cl.r.): Garda Jánosé sk.

(e.t.;cl.r.): 806. sorszám (Garda János bejegyzése.)

(cl.r.): Garda Jánosé sk. Gegeš 1922. II/12^e

(cl.r.): Anyai nagyapám a róm. kath. Hermann János tulajdona volt Garda János sk.

(el.r.; cl.r., bélyegző): Kolozsvári ref. theol. fakultás könyvtára.

(el.r.): RMK 138

(el.r.): RMK 2

Jelzete: RMK 2

4.

u.a.

A A címlap és a nyomdász előszavát tartalmazó lapok kézirattal pótolta. A címlapmásolat szignált és datált: *Cal [...] fecit Franciscus Jo. Dioszeghi. Anno M. DC. LX. IX. 3 die Febr.*

B Négy szalagra fűzött, hüvelyes hátú, papírtáblás, vaknyomásos, színezett és aranyozott egész bőr díszkötés a 19. század második feléből, valószínűleg debreceni munka. Az első és hátsó táblák díszítése megegyezik, annyi különbséggel, hogy az első tábla aranyozott, ill. a középmezőbe a *Szent Biblia MDCLXI.* feliratot nyomta a könyvkötő. A gerincet négy hamis borda díszíti, piros és kék címkén a táblán levő felirat ismétlődik. A könyvtestet a könyvkötő körülvágtá, metszése bordó, a

könyv nyomtatott mintás előzékeket kapott vászon nyílással.

C (2.szatlan lap v.): *A szent Bibliának magyarázattyához kezdettenek Debreczenben 1753^{dik} esztendőben Augustusnak 20^{dik} napján. Az ujj Templomban T. Szódi István (...) a Nagyban T. Debreczeni János ed. Ismételten el kezdődött a' Szent Biblia Magyarázattya a' Debreceni Reformata Szent Eklesiában 1778^{dik} esztendő[ben] Augustusnak 10. napján.*

(cl.r.,171.p.,467.p., bélyegző:) Kolozsvári ref. theol. fakultás könyvtára.

(cl.r.): 354/918 (Növendéki napló száma. A napló bejegyzése alapján „Néh[ai] Dr. Kenessey B[éla] püspök aj[ándéka].“)

(cl.r.): 12630

(cl.r.): R.M.K. 189.

E Bányai – Ecsedy, 2019. 21.

Csorba, 2011. 170.

Jelzete: RMK 3

5.

u.a.

A Hiányos az A₂-es ívig, az Mmm₃–Llll ívjelzésű lapok közötti részt kitépték, az újszövetségi rész a Gg₄-es laptól a kötet végéig hiányzik. Számos lap szövegghiánnyal csonka.

B 17–18. századi, hat bordára fűzött, papírtáblás, vaknyomásos, egész bőr kötés. A borítóbőr a táblákról és a gerincről levált és elrongyolódott, a díszítése nem értelmezhető. A könyvtest tartása rossz, lapjai gyűröttek, penészfoltosak, szúrágottak. A dokumentum vászonborítású kartondobozban van.

C (el.r.,A₂-es ív r., bélyegző:) Protestáns Teológiai Intézet · Kolozsvár · Könyvtár (a könyvtár címerével)

Jelzete: RMK 4

6.

u.a.

A Hiányos az C₂-es ívig, valamint az újszövetségi rész Hh ívétől a végéig.

B Hat dupla bordazsinegre fűzött, papírtáblás, vaknyomásos díszítésű egész bőr kötés. Erdélyben készült a 17–18. század fordulóján. Az első kötéstábla és a gerincbőr hiányzik. A táblák díszítése valószínűleg megegyezett. A táblát a könyvkötő 5 mm-es, háromsávós görgetővel tagolta. A középmézig három keretet képezett ki: a külső keretben palmettás görgető, a középsőben virágindás görgető fut, a hosszanti oldalakon egy-, a rövidebbeken kétsorosán. A belsőben keretbe virágindás görgető került, minden oldalon egysorosán. A külső keret után a táblák rövidebb oldalain

levő keretben három-három, virágtövekből stilizált csillag alakú, 17x12 mm-es bélyegzőt nyomtak. A középmező négy sarkába, valamint a centrumába négyes kompozícióként 22x10 mm-es szegfütöves bélyegző került. Az oromszegők hiányoznak, a könyvtest metszése kék.

C (Eeeee₆ r.): *Zagoni Saska Andrase szerzetem meg atöb atyamfiaiától Sz: Istvani Predicatorsagomb[an]* (18. sz. eleje)

(Eeeee₆ r.): *Régen én elomöt Schiták hiták Sasnak / Attól valo fiak mon-dattak Saskáknak / keresztsegor mondák Demeter Saskának / Engem penig hinak most Sáska Andrásnak. Erdő Szent György 1739.*

(C₂ r., bélyegző:) KÜK. Ehm. (A Küküllői Református Egyházmegye könyvtárából került be a könyvtár állományába.)

(C₂ r., bélyegző:) Protestáns Teológiai Intézet · Kolozsvár · Könyvtár (a könyvtár címerével)

D A könyvtest végére fűzött lapokon (11 lap maradt meg) szignálatlan kézirát: *Az Vj Testamentomnak Summason való előbeszélésének le írása, melyet irék Soó Váradi predicatorságomb[an] 1716 az első hób[an].*

(Zágoni András (1714–1723))

(Eeeee₆ v.): *Observatio Melyet vettem Egyiptomb[an] tizen nyolcz esztendőig lakott és ott környül metékedett kibédi Borbély áliás Gergelyfi György uram töl az Törökök Alkoránjok felöll. – 18. századi magyar nyelvű vallástörténeti értekezés, név nélkül.*

17–18. századi magyar nyelvű széljegyzetek és bejegyzések, a 17. századiak a kötet későbbi körülvágása miatt zömében nem értelmezhetők.

Jelzete: RMK 5

7.

u.a.

A Hiányzik az első, A–A₄-es ív, az újszövetségi rész a Gg₃-as ívjelzésű laptól csonka.

B Hat dupla bordára fűzött, fatáblás, dúsan aranyozott vöröses-barna, legyeződíszes egész bőr kötés. Az első kötéstábla kétharmada leszakadt és elveszett, a táblák díszítése azonos volt. A táblák kereteit a könyvkötő egy egyes sávózával képezte. A külső keretet két stilizált virágindás görgető fogja közre, ebbe a tábla hosszanti oldalán két, a rövidebb oldalán négy, egymással szembe nyomott virágindás görgető került. A következő keretet félkör alakú bélyegzők ellentétesen váltakozó sora tölti ki, a sarkokon két bélyegző tesz ki egy körívet. A harmadik keretbe a hosszanti oldalra csipkedíszes görgető ellentétes irányú párja került, a rövidebb oldalon ugyanez a görgető ékköves görgetőt keretez. A negyedik keretbe kacskaringós levélinda került, amelynek szárát egy 3–3,2 cm-es ívelő ellentétes illesztésű vonala adja, erre kerültek a levél alakú bélyegzők lenyomatai. A

középmező rövidebb oldalait csipkedészes görgető ellentétes irányú párja díszíti. A sarkokba kör alakú bélyegző köré 3–3 szirom alakú bélyegző került, ezek mellé két oldalra egy-egy aszimmetrikus bélyegző. A szirom alakú bélyegzők töve és a keret közötti minimális teret gyöngysor-szerű bélyegző lenyomata tölti ki. A középmezőt barokk stílusban egy 2 cm-es ívelővel és sávozókkal osztotta fel a könyvkötő, a sarkaira és az ívekbe csavart virágindás bélyegzőpárt nyomott. A középpontba tíz szirom-alakú bélyegzőből és a központi kör alakú bélyegzőből képzett legyezőminta került, amelynek a táblák hosszanti irányában levő oldalait egy-egy virágtöves bélyegző díszíti. A díszek közötti teret csillagokkal és pontozással töltötték ki. Az oromszegői elvesztek, az aranyozott metszés jelentősen megkopott. A gerincmervítő pergamencsíkok kódexlap-töredékek. A betáblázó csíkok Sylvester János 1541-es sárvárújszigeti Új Testamentumának lapjai (RMNy 49). A kötés sérült, kopott, nem levonható.

C (B₁ r., bélyegző:) Protestáns Teológiai Intézet · Kolozsvár · Könyvtár (a könyvtár címerével)

E Kurta, 2009. 184–185.

Jelzete: RMK 6

8.

u.a.

A Hiányzik a címlap és az azt követő számozatlan lap, az újszövetségi részben az Ee₃-as laptól csak a szöveg hiányok, az Eee₂-es laptól végig a hiányzó lapok kéziratos másolattal pótolta (a pótlás utolsó lapja is hiányzik).

B 18. századi, négy bordára fűzött, papírtáblás, vaknyomásos, barna egézbőr kötés. A kötéstáblákat a gerinc mentén két, a széleknél egy sávval, a gerincet a bordák mentén hullámvonalas görgető lenyomatával díszítették. Az előzékek hiányoznak, a könyvtest metszése piros. A gerincen papírcímke, rajta a leltári szám többször átjavítva: 76.; M/310; M/197; 204.

C (e.t.): 1771 *Eszt. Mártzius 2^{ik} napján született (...)* Kiss Lidia / 1793 *Eszt. pedig Mártzius 3^{dik} Leány Kiss Therézia*

(e.t.): *Ezenn Könyvet szerezte vólt Néhai Ns. Sipos Józseftől Ns. G: Szabó Józseff 6 R ftokonn, kinek is 14^k Decz: 836. történt halálával Balla Lászlóra maradt. 1837.*

(e.t., bélyegző:) A Fogarasi Református Egyház *Parochiális* könyvtára. Könyvtári szám 197. Leltári szám 191.

(e.t.): *Cust 204*

(e.t.): Protestáns Teológiai Intézet · Kolozsvár · Könyvtár (a könyvtár címerével)

D Az Ee₅-ös ívtől a nyomtatott lapok szöveghiányai kézirattal pótoltak, a 259. oldaltól végig kézirattal pótolta. Az utolsó kéziratos lap és a hátsó előzők hiányzik.

F Az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárából került a könyvtárba.
Jelzete: RMK 7

9.

u.a.

A A kötet elől csonka a C₃-as lapig, hátul a CC₄-es laptól. A Pp-Vv ívjelzésű lapok közé eső részt kitépték. A megmaradt lapok is elrongyolódtak, szöveghiányosak.

B. Az öt bordára fűzött könyvtest bőrkötése hiányzik, csak nyomok maradtak a deformálódott gerincen. A könyvtest metszése piros festett metszés volt. Kartondobozban.

C. (C₃ r., bélyegző:) Protestáns Teológiai Intézet · Kolozsvár · Könyvtár (a könyvtár címerével)

F A kötet az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárából került át, provenienciája egyelőre tisztázatlan.

Jelzete: Egyelőre besorolás nélkül.

Hivatkozott irodalom

- Bányai Réka – V. Ecsedy Judit (2019). A Váradai Biblia címlapvariánsai. Budapest–Marosvásárhely: Országos Széchényi Könyvtár – Teleki Téka Alapítvány
- Csorba Dávid (2011). A zászlós bárány nyomában: A magyar kálvinizmus 17. századi világa. Speculum Historiæ Debreceniense 6., Debrecen-Budapest: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Kálvin Kiadó
- Kurta József (2002). A Váradai Biblia története. Nagyvárad: Királyhágómelléki Református Egyházkerület
- Kurta József (2009). Adatok az erdélyi legyeződíszes könyvkötések egy csoportjához. In: Bányai Réka (szerk.) Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére. Marosvásárhely: Teleki Téka. 184–185.
- Nagy G. (1996). A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története. Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet
- Régi Magyarországi Nyomtatványok. 4. kötet 1656–1670. (2012). Heltai János – Pavercsik Ilona – Perger Péter – P. Vásárhelyi Judit – V. Ecsedy Judit (szerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár.

A nagyváradai puritán kör – Köleséri Sámuel mint a Várad Biblia széljegyzetei írójának élete, szolgálata és munkássága

Dr. ZABÁN BÁLINT KÁROLY

ev. ref. lelkipásztor, Kisszántói Református Egyházközség

Liaison, Society of Biblical Literatur

az erdélyi Medgyesi Pál Langham Igehirdetőműhely vezetőmunkatársa

bzaban01@qub.ac.uk

The article seeks to explore the life, service and work of the Hungarian Puritan theologian and minister of the Hungarian Reformed Church, the writer, teacher, linguist and scholiast, Sámuel Köleséri. Following some methodological remarks, the first section offers a critical examination of the data concerning Köleséri's date of birth. The second section audits and evaluates the evidence regarding his place of origin and connectedness to the Hungarian city of Várad. A separate segment of this section analyses the impact of his father's ministry, Mihály Köleséri, on his life, thinking and career. The third section is preoccupied with Sámuel Köleséri's native Várad. The analysis concentrates on the Schola of Várad and its Puritan theological thinking in which environment Köleséri's theological formation is embedded. The fourth section outlines Köleséri's scholarly peregrination to the Netherlands and England. The fifth section provides an inquiry into his teaching and scholarly work, on his return to the college of Várad but also furnishes testimony regarding his ministry in Szendrő, Tokaj and Debrecen. The sixth section provides a brief but useful inventory of his theological opus. Using this latter treatment as a bridgehead, the seventh section concerns itself with Köleséri as a scholiast that is as a commentator of ancient texts, more specifically as the author of the scholiums of the 1661 Várad Bible. This section also compares the scholiums of the Várad Bible written to the prophetic book of Obadiah by Köleséri with the scholiums of the Dutch Staten Bijbel and the Hungarian Oppenheim Bible. The eighth section supplies conclusive remarks.

Keywords: *Várad Bible, Oppenheim Bible, Staten Bijbel, Puritanism, orthodoxy, disputation, scholium(s)*

Jelen tanulmány nemes célkitűzése az, hogy egy friss ismertetőt nyújtson a híres magyar partiumi puritán teológus és református lelkész, Köleséri Sámuel, életéről, lelkipásztori szolgálatáról és munkásságáról valamint

Kölesériről mint íróról, tanárról, nyelvészről és a Várad Biblia skoliasztájáról, széljegyzetezőjéről. Néhány módszertani megjegyzést követően az első rész a Köleséri születési időpontjaira vonatkozó ismert adatok kritikai vizsgálatát nyújtja. A második rész a származási helyére és Várad városához és iskolájához való kötődésére vonatkozó adatokat és bizonyítékokat vizsgálja, értékeli. Ennek a résznek egy külön szelete elemzi édesapja, Köleséri Mihály, lelkipásztori szolgálatának fia életére, gondolkodására és pályájára gyakorolt hatását. A harmadik rész Köleséri Sámuel szülővárosával, Váradal foglalatosságot tüzetesebben. Az elemzés a Várad Scholára és annak puritán teológiai gondolkodására irányítja a figyelmet, amely környezetbe ágyazódik be Köleséri teológiai formálódása is. A negyedik rész Köleséri hollandiai és angol tudományos peregrinációját, búdosását vázolja fel, összpontosítva az azokat igazoló írásos, levéltári bizonyítékokra is. Az ötödik rész a várad főiskolára való visszatérése során végzett oktatói és tudományos munkásságával kapcsolatos ismertetőt nyújt, de tömören bemutatja a Szendrőn, Tokajon és Debrecenben végzett lelkipásztori szolgálatát, munkásságát is. A hatodik rész rövid, de hasznos leltárát mutatja be teológiai és imairódműveinek. Ez utóbbi tömör lajstromolást hídfőként használva, a hetedik rész Kölesériről mint a ókori szövegek kommentátoráról, pontosabban az 1661-es Várad Biblia skoliasztájáról, széljegyzetezőjéről szól. Ez a rész, tíz pontban, a Köleséri által írt Várad Biblia scholiumait is összehasonlítja a holland református Staten Bijbel és a magyar Oppenheimeri Biblia Abdiás próféta könyvéhez írt széljegyzeteivel. A nyolcadik rész jelen szerző végkövetkeztetéseit tartalmazza.

Kulcsszavak: *Várad Biblia, Oppenheimeri Biblia, Staten Bijbel, puritanizmus, ortodoxia, disputáció, széljegyzet(ek)*

Preambulum

„[...] nectara dulcedine Fantis ab ore

Svavius eloquium stillabat, dogmata Jovae

Dum daret, & monitis populos animaret ovantes”

(Fazakas, 2008, 123 l. 1; Szilágyi Tönkö, B1v. RMK II, 1517).

„Szónoklata közben ajkáról a mennyei ital édességénél is

kedvesebben csepegett az ékes beszéd, midőn a Jehova tudományát adta elő,

és midőn intései által, az őt örömet hallgató népeket lelkesítette”

(Csáthy, 1872, 573).

Fordította ekként valamikori Szűcs István ezt a gyönyörű időmértékes epitáfiumot, amely az 1683-ban, Debrecenben, elhunyt tudós prédikátornak a sírkövére vésetett. Akármelyik egyháztörténelmi forráshoz nyúlunk is vagy

akármelyik Köleséri művet, prédikációt, imádságot kóstolgatjuk, a strófa szavai valóban megfelelnek a valóságnak.

Véleményem szerint többféle módja is van annak, hogy id. Köleséri Sámuel életében és munkásságában megéreljünk. Az első lehetőség a szokványos, azaz igénybe vesszük a róla írottakat. A második lehetőség az, hogy megpróbálunk ráhagyatkozni az önmagáról, igaz szűkszavúan, de több helyen megemlített részletekre. A harmadik lehetőség az, hogy impresszionista módon megfestjük Köleséri jellemét és személyiségét művei alapján. A negyedik lehetőség az, hogy úgyszintén a művei alapján bemutatjuk Köleséri hitét, dogmatikáját, nemzetszerető felfogását, puritánus és politikai nézeteit. Míg az ötödik lehetőség az, hogy megpróbáljuk ezeket mind megvizsgálva egy teljesebb metszetét megrajzolni a homo Varadiensisnek már nevezett hittudós lelkipásztornak (Petróczi 2002: 6). Talán azért is fontos felvázolni ezeket a lehetőségeket, hogy így diakrónikus metszetben jobban észlelhetők legyenek a hiányosságai, de egyben érdemei is az eddig róla született munkáknak.

Köleséri születési időpontja

Több kutató is már elfogadott tényként kezeli, hogy Köleséri 1634-ben született Váradon (Petróczi 2002: 6. Érdekesmód Fazakas Gergely Tamás akarva vagy akaratlanul nem tesz említést születési dátumáról, lehet, hogy a még mindig fenntartható bizonytalanság miatt.). Herepei János jegyzeteiben megérelve az látható, hogy mégis bizonytalanság övezi Várad e neves tudósának a születési időpontját. Herepei maga is egy 1860-ban publikált Kemény József-féle adatra tesz utalást, amely szerint 1849 előtt még megtalálható volt az enyedi kollégium könyvtárában Bod Péternek Collectanea címet viselő kézírata, amely több részletet is tartalmazott Köleséri naplójából. Ezen részletek szerint Köleséri 1654. május 22-én indult volt útnak Belgiumba. Állítólag ekkor húsz éves volt (Herepei 1966: 106). Ennek alapján állapítja meg több kutató is azt, hogy Köleséri születési időpontja 1634. Herepei szerint ezen időponttal és számítással szemben, a leideni anyakönyv adatai alapján Kölesérinek 1629-ben kellett születnie. Herepei méltán teszi fel a két logikus kérdést, éspedig vagy Kemény adata hibás, vagy pedig Leidenben tévedtek Köleséri életkorának a megjelölésében. Herepei anélkül, hogy megválaszolná a két kérdésre adandó vagy adható választ, válaszokat, kerec-perec kijelenti: „Tulajdonképpen föltétlenül egyik forrásban sem bízhatunk meg, hiszen ismeretes, hogy Kemény nem egy téves adattal dolgozott, viszont a leydai anyakönyvi bejegyzésekben a többek között Szenczi Molnár Jánosnál két esztendőnyi tévedés mutatható ki” (Herepei 1966: 106).

Bármennyire is lehetséges az, hogy Herepei feltételezése mind a Kemény, mind a leideni anyakönyv bejegyzéséről igaz, mégis véleményem szerint, a

feltételezés igaz volta semmivel sem bizonyítja azt, hogy akár a Kemény forrás, akár a leideni anyakönyv bejegyzése pont itt, ezen a helyen és ebben az esetben helytelen. Hiszen mindkét forrás más esetekben megbízható adatokat közöl. Állításom az, hogy itt inkább az lenne perdöntő, ha más kútfőkből is nyerhetnénk adatokat e kérdésben. Természetesen Herepei hüen közli a leideni egyetem bejegyzését, mely szerint Köleséri Sámuel, 1654. augusztus 19-én Püspöki János és Egrespataki András nevű tanuló társaival egyetemben iratkozott be diáknak: „*Samuel Kolesiri Varadino-Ung(arus; annorum) 25. P(hilosophiae) et L(ogicae studiosus)*” (Herepei 1966: 106).

Ennek értelmében 1654-ben Köleséri, Kemény feltételezésével szemben nem húsz, hanem huszonöt esztendősen lehetett, tehát születésének dátuma 1629. Következésképpen mind az 1629, mind az 1634 figyelembe veendő, akkor amikor Köleséri születési időpontja közlésre kerül.

Köleséri váradisága és az atyai szellemi örökség

Véleményem szerint a pontos születési időpont megállapításánál még fontosabb az a tény, amely tudomásom szerint nem képezi vita tárgyát, mégpedig az, hogy Köleséri váradinak vallotta magát. Persze ez sem jelentheti feltétlenül azt, hogy Váradon született. Azonban váradisága, jelentheti akár azt is, hogy Váradon gyermekeskedett, vagy akár, hogy itt töltötte iskolás éveit, akár azt is, hogy az iskola miatt ezen városhoz kötődött vagy egyszerűen (már) Váradinak vallotta magát. De ha arra gondolunk, hogy milyen szenvedélyesen beszél Váradról több helyütt írásaiban, akkor nem lehetetlen elképzelnünk, hogy a fent említett diakronikus szempontok mind egy holdudvarban egyesülnek. Példának okáért, teológiai és imairódmalmi szempontból is esztétikus *Bánkódó Lélek Nyögési* című imakönyvében, az első reggeli fohász a következő címet viseli, és pedig: „*Váradnak, pogány kézen való elesésének alkalmatosságával iratott reggeli könyörgés*” (Köleséri, 1666, I).

Ezen fohászban is mély szenvedélyességről árulkodik Isten iránti hűsége és Várad felett könyörgésszavakba öntött jeremiádimája. Talán, az utóbbi gondolat lehet egy bizonyítékokskája váradi származásának, de nem feltétlenül, hiszen Várad iránti szenvedélyes szeretete magyarázható azzal is, hogy itt tanulván, illetve a pestis okán Váradról menekülni kényszerülve valóban szívéhez nőtt a város, anélkül, hogy állítanunk kellene azt, hogy itt is született. Azonban a meglévő forrásutalások alapján megfelelő bizonyossággal állítható, hogy Köleséri Váradon született vagy születhetett, itt járt későbbiekben iskolába és innen indult hollandiai és angliai bujdosására. Természetesen, a vizsgált kérdésnek az is egy fontos vetülete, hogy miként tudnánk összeegyeztetni Köleséri váradiságát édesapja, azaz Köleséri Mihály rimaszombati és abaújszántói lelkészkedésével?

Az édesapa, Köleséri Mihály

Zoványi és Herepei nyomán tudjuk, hogy édesapja volt az a Köleséri Mihály, aki a rimaszombati, majd az abaujszántói egyházközség első papja volt, és akit mint Toldai Dali János párthívét, felelősségre vontak a tokaji és szatmárnémeti nemzeti zsinatokon (Herepei 1966: 107; Zoványi 1911: 136, 166). S talán itt idézendő is a zsinat eredetileg latin nyelvű ítéletének Zoványi által idevonatkozó magyar fordítása: *„Ámde, miután úgy látszik, hogy Tolnai János úr súlyosan megsértette esperesi esküjét úgy ebben a jelenlegi viszályban azzal, hogy a szomszédos egyházak és a saját egyházmegyéjébeli atyafiak beleegyezése nélkül kezdeményezte a keresztségnek nyilvánosan, mindig az egész gyülekezet előtt történendő kiszolgáltatását, mint azzal, hogy Köleséri Mihályt, aki a magyarországi egyházak közönséges könyörgései ellen elkövetett káromlásáért törvényesen megrovatván, kitiltatott az atyafiak társaságából, nemcsak az egyháznak és az ugyanazon egyházmegyéjébeli atyafiaknak beleegyezése nélkül, hanem egyenesen akarata ellenére és tiltakozásuk dacára az egyháznak és az egyházmegye törvényeinek sérelmére befogadta és elhelyezte a szántói egyházban”* (Zoványi 1911: 136–137).

Anélkül, hogy erre a kérdésre itt végérvényes választ adnánk, érdemes elgondolkodni azon, hogy vajon a fiú hogyan és miként szemlélte és értelmezte édesapja hányattatott lelkeszi pályáját Tolnai Dali János oldalán? Egy biztos, az utókor, Zoványi révén, védelmébe vette az édesapát: *„Köleséri Mihálynak az ügyéről előadják, hogy micsoda rettenetes bűn miatt közösítettek volt ki az abaúji egyházmegyéből, t.i. ördögi beszédnek mondta megszábotott imaformuláknak a használatát és könyvből olvasását. Igazán megbor-zad az ember a korlátoltságnak ezen a dühöngésén. Hát egy józan és helyes felfogású s – úgy látszik – gondolkozni és dolgozni szerető embert meg lehetett ezért és ilyenért fosztani a kenyerétől s még idő multával is gyűlölködő harcot kellett folytatni a semmivé tételére?! Rémitő elfajulása a Krisztus egyházának! És hány-szor történt efféle, mindig a jó rend és igaz hit cégére alatt!”* (Zoványi 1911: 166).

Bármit is gondolhatott Köleséri, a fiú, édesapja ezen nézeteiről, ha nem is életpályája első felében (Erdős 2008: 68), de a későbbiekben ő maga már bölcsen kivonta magát Tolnai Dali oly közvetlen hatása alól, mint amely alatt édesapja volt, és tette ezt nagyon is megfontoltan, anélkül, hogy Tolnait megtagadta volna, hiszen a későbbiekben, második leideni disputációját, Tolnainak is ajánlja. Ezen a ponton idéznünk kell Petrőczy Éva helyes összegzését: *„Köleséri Sámuel a magyar puritanizmus irodalmának Medgyesi Pál mellett a legtermékenyebb szerzője. Ő ugyan nem szelet vet, vihart arat alkat, mint az ugyancsak váradi iskoláztatású puritán vezéregyéniség, a tehetsége egy részét művek helyett elsősorban sárospataki egyházi perpatvarokban*

szétforgácsoló, ottani tanítványait hitbéli kasztokba sorolgotó Tolnai Dali János.

Köleséri nem vív puritán-ortodox beháborúkat, mint Tolnai Dali, s nem törekszik az egyházkormányzat zsinat-presbiterivé módosítására sem, mint az egyébként hozzá hasonlóan mérsékelt Medgyesi. Amiben és amennyiben ő is puritánnak tekinthető, az sokkal inkább az Amesius óta minden e felfogást követő szerzőre jellemző életközeli teologizálás, az, ahogyan a hétköznapiak élő részévé teszi a Szentírás tanításait. Ebből a szempontból különösen is tanulságosak azok a miniatűr prédikációk, amelyekkel egy-egy igehely értelmét aktualizálni, az akkori élet menetébe vonni igyekszik” (Petróczi 2002: 6).

Születési időpontok és Várad mint toposz, mind-mind fontosak, de talán még fontosabb az, hogy egy-két szót ejtsünk Váradról mint református sásfészekről, fellegről, ahol is Köleséri született/születhetett, nevelkedett/nevelkedhetett, tanult és elindult életpályáján.

Köleséri Váradja és Várad Kölesérije

Az a tény, hogy Köleséri, akár elfogadjuk csecsemő- és gyermekkortól való váradi mivoltát akár nem, többedrészt Váradon tanult, vitathatatlan. Ennek bizonyításaképpen meg kell említenünk egy pár fontos részletet.

A váradi alma maternek dedikált disputáció

Köleséri leideni tanulmányai jó előmenetelének jeleként, 1655. február 24-én, Heerboord Adorján filozófia professor elnökletével De Legibus Scientificis címmel logikai disputációt mutatott be, amelyet a váradi iskolának és ottani tanítóinak ajánlott: „..., ezzel is bizonyítván, hogy ő maga is a váradi schola neveltje vala” (Herepei 1966: 106).

A váradi alma mater és Köleséri puritánus nézetei

Várad a XVI. és XVII. századi Erdély legfontosabb végváraként, nemcsak a Rákócziak, hanem általában véve az erdélyi fejedelmek „... kiváló gondoskodásának a tárgyát képezte” (Herepei 1966: 20). Rudolf császárnak az 1599-es évi jelentés a következőket írja Váradról, éspedig: „Ist wol Ort und gelegenheit einem Irdischen Paradeiss zu Vergleichen” (Herepei 1966: 20).

Az itteni iskola az 1557-es vallásújítás előtti káptalani iskolától függetlenül jött létre, és az országgyűlés meghagyása szerint a Mindenszentek tiszteletére rendelt zárdában működött. Az 1660. augusztus 28-án bekövetkezett török hódításig az intézmény a város Péntekhely nevű utcájában levő épületében tudott szép eredményekkel fejlődni (Herepei 1966: 20). Csernák Béla és

Herepei egyaránt fontos adatokat közölnek a neves schola tanáraitól. Sasvári Gergely említendő meg elsőnek, aki 1566-ban kezdi meg munkáját. De Szalárdi János is részletesen beszámol a váradi schola működéséről: „... az iskola már azelőtt (vagyis 1660. évi megszűnése előtt) jó idővel, classisokra rendeltetett vala, az deáki szép tudományi minden mesterségek külön külön való hűséges praeceptorok, tanítómesterek által nagy hűséggel, szorgalmatossággal tanítatnak vala. Mellyek igazgatására dicsiretes, istenes, kegyes életű két scholamesterek tartatnak vala, kiknek egyikének az üdvözült Rákóczi György rendelése szerint a várbul és harminczad jövedelmiből tisztességes fizetés jár vala; s a classisok praeceptorinak is minden angáriánként fizetések kiszolgáltatván, a tanítás gyönyörűsége épülettel virágzik vala” (Herepei 1966: 20–21).

Idővel, a puritánus mozgalom legfontosabb és legsikeresebb erdélyi iskolája a váradi volt (Erdős 2008: 68). Herepei nyomán is, de a már fent említett édesapai hagyaték okán is, biztonsággal állítható, hogy Köleséri már puritán beállítottságú teológiát vallott és gyakorolt már akkor is, amikor peregrinációjára elindult. Herepei szerint ezt nem csupán abból lehet kikövetkeztetni, hogy Váradon Komáromi Szvertán Istvánnak, majd Tarpai Szilágyi Andrásnak és Szathmári Baka Péternek és nem utolsó sorban Enyedi Sámuelnek lehetett a tanítványa, hanem abból is, hogy édesapja, a már említett Köleséri Mihály, Tolnai Dali János jó barátja volt (Herepei 1966: 107). Herepei ugyan nem említi meg, de véleményem szerint talán Tofaeus Mihály is ott lehetett Köleséri tanárainak sorában, hiszen az iskola 1650–1651 esztendőbeli rektorának említi őt mind Csernák, mind Herepei (Herepei 1966: 75).

Herepei Köleséri tanárai között elsőként említi Komáromi Szvertán Istvánt, aki 1649-ben vagy pedig 1651-ben lett a telegdi egyházközség lelkésze. Köleséri az 1655. február 24-én, Leidenben, tartott disputációját váradi tanítóinak, s többek között Komáromi István telegdi papnak dedikálta (Herepei 1966: 73–74).

Köleséri peregrinációs útjai

Hollandiai peregrinációs állomásai

Utalást tettem volt a Kemény-féle bejegyzésre, miszerint 1654. május 22-én indult útnak Belgiumba. A már említett, 1655. február 24-én, a leideni egyetemen megtartott *De Legibus Scientificis* című disputációját követően, állítólag még ugyanabban a hónapban De Christi Potestate tárgykörből, majd pedig június 12-én *Disputatio Theologica Textualis, ostendens Utilitatem Linguae Sanctae in interpretatione Scripturae* (magyar fordítás: Szövegteológiai diszkurzus, amely megmutatja a szent nyelv hasznosságát a Szentírás értelmezésében) címmel teológiai disputációt tartott Coccejus vezetése mellett. Ez

utóbbi vitatkozása alátámasztja a hazai puritanizmussal való töretlen kapcsolatát, hiszen ezen disputációját Medgyesi Pál udvari papnak, valamint Tolnai János sárospataki iskolaigazgatónak, mint édesapja legjobb barátjának, valamint Czeglédi István tarpai papnak ajánlotta. Történhetett ez annak okán is, hogy az 1655-ös esztendő februárjában, Sátoraljaújhelyen tartott zsinat mind Medgyesit és Tolnait, mind Lippait és Körösszegit is kizárta a maga soraiból. Az 1655-ös esztendő nyarán pedig verssel köszöntötte Görgei P. Pál nevű barátjának július 10-én Utrechtben tartott disputációját. Talán ez utóbbi adat alapján az következtethető ki, hogy Köleséri ekkor már az utrechti egyetemnek volt a hallgatója. Herepei szerint időközben Angliában is járhatott, ahol talán angol nyelven is hirdette Isten Igéjét.

Angliai peregrinációs állomásai

Köleséri bizonyára járt Oxfordban és Cambridgeben is (Fazakas 2008: 126, 126 l. 12.; Gömöri 2005: 52), ugyanis erről tanúskodnak könyvvásárlásai is (Erdős 2008: 68). Csorba Dávid véleménye szerint: „[a]ngliai peregrinációjáról (Oxford, Cambridge) jóformán semmit se tudunk: későbbi műveiben sem tesz rá utalást, mintha tabuként kezelné a kérdést” (Csorba 2002a: 221; Fazakas 2008: 126 l. 10).

Csorba állítását, melyet Fazakas sem tart igazolhatónak az írásos bizonyítékok tudatában, mindenképpen ki kell javítanunk elsősorban az előbb említett könyvvásárlásai okán, másodsorban pedig a műveiben fellelhető bejegyzések révén.

Angliai könyvvásárlásai

Annak idején Herepei, a debreceni református kollégium nagykönyvtárában egy olyan gyűjteményes, kolligátum, kötetre lelt, amelyben, saját kezű beírással, a következő tulajdonos megnevezés olvasható: „*Ex libris Johannis Püspökj*” (Herepei 1966: 107). A szóban forgó Püspöki János váradi, majd pedig leideni diáktársa volt Kölesérinek. Ebbe a kötetbe egy nagyon is fontosnak mondható füzet van bekötve, melynek címe: „*Irenodia Gratulatoria, Sive Illustrissimi amplissimq(ue) Viri Oliveri Cromwelli, et Epinicion Dedicatum Domino Praesidi – Bradshawo Caeterisq(ue) Concilii – Statu – Consultis, etc. Aera Salutis Humanae, M. DC. LII. Libertatis Angliae IIII. – ... in Camb(ridge)*” (Herepei 1966: 107).

E füzet hátlapján fellelhető egy tintával írt bejegyzés: „*Amico dilectissimo D(omi)no Jano Püspökio, mittit hocce munusculu[m] Londino Anglor[um], Ultrajectu[m], in gratum candidi ac devote animi iudiciu[m] Samuel Köleséri de Wárad mria. An(no) Salutis 1655 Libertatis Angliae 7 die 20 Septembr(is)*” (Herepei 1966: 108).

Ezt követően található egy másik füzet, a következő címmel, és pedig: „*Dvo Panegirici Cromwello Scripti Londini. – M.DC.LIV*” (Herepei 1966: 108).

Cromwell dicséretére írott füzetek ezek, melyek utalnak a puritanizmusnak, illetve a polgári erőknek angliai győzelmére és korai sikereire is (Herepei 1966: 108). Talán, életének ebben az időszakában, Köleséri mindenképpen nevezhető, Herman nyomán, „az angol forradalom rajongójának” (Herman 2018: 17 l. 19).

A fent említett füzetek, Herepei összegzésében: „..., Köleséri gondolatvilága szempontjából annál is inkábbba fontosak, mert ő áthatva az Angliában átélt eszméktől, azokban barátját is részeltetni kívánta. Lelkesedésének nyomós bizonyítéka, hogy Püspökihez intézett sorait nemcsak a megváltás, hanem Anglia szabadságának évével is számolta” (Herepei 1966: 108).

Köleséri utalásai peregrinációs útjaira műveiben

Az *Ertelmes Catechizalasnak Szűkseges Volta* című műve *Ajanlo Leveletskéjében*, melyre korábban Nagy is tett utalást (Fazakas 2008: 127 l. 10; Nagy 1985: 159), megemlíti életének ezen időszakát: „*Tiszta Tudomannyal es Ritka Peldaju szent egygyességgel tündöklő Debreczeni Tractusban Levő Praedicatori Szent Tarsasagnak, kettős tiszteletre méltó Betsületes Atyámfiainac, a' Christus szerelmében: Nevezetesen pedig: Tiszteletes s' Tudos Ferfiaknak, T. Ersekujvari Orban Uramnak, a' Szoboszlai Ecclesiánac buzgó Lelki Pásztoránac. T. Liszikai Andras Uramnak, az Uj-Falvi Ecclesiánac hűséges Tanitójanac: mind kettőnek Iffjuságomban valo Belgiumi és Angliai bujdosásomnac kívánatos Társainac [...] Hogy pedig személy szerint Kegyelmeteknek-is dédicalom ez csekély munkámat Becsületes Atyámfiai, T. E. O. Uram, és T. L. A. Uram, méltó okom vagyon reá: Mert az idegen országokban 1654- ben edgyütt menvén-fel kegyelmeteknec edgyikével, másikkával pedig Angliában edgyütt lakván, az oltátulfogva merő Jonatháni szeretettel szerettük egy-mást*” (Fazakas 2008: 127 l. 10; Nagy 1985: 159; Köleséri 1682b, A1v–A2v).

Köleséri hazatérése

Köleséri naplóbejegyzése szerint három hónap híján, három és fél évig tartott külföldi tanulmányútja. Hazatérőben 1657. augusztus 2-án érkezett Eperjesre. Ugyanezen évben lesz tanár a váradi iskolában. Ebbe a korszakba illeszthető be az a magánéleti epizód, mely révén megtudható, hogy 1659-ben megházasodott, és Domián Anna nevű feleségét február 12-én vitte Debrecenből Váradra (Herepei 1966: 108).

Váradai tanári pályafutása

Váradon csupán két esztendeig tanított, bizonyára puritán szellemben. Általában a Bod Péter-féle összegzés ismeretes váradai tanárságával kapcsolatosan, melyet Herepei is idéz, miszerint:

„*Viszszá tervén a' Hazába 1657-dik eszt. a' Váradai Kollégiumba tétetett Professorrá; az holott tanított Theológiát, 'Sido és Görög nyelveket olly haszonnal, hogy azokon a nyelveken tanítványi Leveleket-is írhatnának*” (Herepei 1966: 108; Fazakas 2008: 124 l. 8; Bod 1766).

Fazakas révén, most már közsímet, hogy Bod Péter ezen feljegyzései Köleséri 1666-os vallomásán alapszanak. Legelső önálló kötetének, az *Idvesség Sarkát és a Bánkódó Lélek Nyögési* című műveket magába foglaló kolligátumának előbbi darabjához írott *Elöl Jaro Beszedében*, ekként summázta addigi életpályáját és ténykedését: „*Kilenczedik esztendejében forog, miolta életemre jó gondviselő Istenem, idegen országokból; édes hazámban meg hozott; az idő alatt nem szüntem ugyan meg élő nyelvel tanítani s' a' reám bizot ajándékoktát másokkal-is közleni, mert az engemet szülő s' jól nevelő kedves Patriamban Varadon, két esztendőig a' Theológiát és a' Sido s' Görög nyelveket az akkoron ott virágzó Scholában nem kicsiny haszonnal tanítám az Iffjuságnak; ugy annyira, hogy sokan azok közzül, Sido és Görög leveleket irnak vala, a' Bibliát azokon a' nyelveken alkalmason értik vala a' mint ennek bizonyági, azok az én, becsülletes állapotokra ment Tanítványim, kik ma nagy haszonnal, mind az Ecclesiában, s' mind a' Politiában szolgálnak[.] Eörmömmel [sic!] emlitem a' Magyar Biblia környül való forgolódásomat-is, mellyben az Eredet-szerint való nyelveknek segítsége által, egy-néhány száz Sz. Irásbéli helyeket restituáltam az utólszori Editioban, mellyrül, jó lelki-ismérettel bizonyágot tehet, a' Magyar és Erdély Országi Reformata Ecclesiák hasznára született, serény Typographus, Szenczi Abrahám Uram*” (Köleséri 1666a; Fazakas 2008: 124–125).

Herepei hosszabban idéz Bod Pétertől mint Fazakas, megemlítvén azt is, hogy: „*Akkor nyomtattatván a' Biblia Váradon, abba tudós Magyarázatot írt*” (Herepei 1966: 108).

Ugyancsak a váradai korszakhoz köthető az a vers, amellyel üdvözölte Czeglédi István 1659-ben Kassán megjelent művét, melynek címe: *A' Megh-Térő Bűnösnek a' lelki-hartzban való bai-vivasarol irt Könyvnek Első Része* (Herepei 1966: 108).

Szendrői, tokaji és debreceni szolgálata

A váradai vár török kézre való kerülése előtt, már 1659-ben, Szendrőn lelkipásztor, ahol is született első fia, ifj. Köleséri Sámuel (1663–1732). Ebből a korszakból ismeretes a *Bánkódó Lélek Nyögési* című könyörgéses könyve.

Erről a korszakról ekként vall az előbb említett *Elöl Jaro Beszéd* folytatásában: „*Váradrol, Isten, mint edgy üstökön fogva a' veszedelem előtt, ki-hozza, s' az ő gabonájának aratására, a' Szendrei Reformáta Ecclesiában ki bocsáta, a' holott hetedik esztendeje lészen, hogy a' Christus Nyájját legeltetem; holott sok fáradozásim, sok lelki harczaim után, miképpen tördeltem-el a' jeget s' mint hódoltattam-meg sokakat a' Christusnak, tudgya az, a' ki mindeneket tud. Ezeket nem azért emlegetem, mintha avagy panaszlanám, avagy emberektül keresnék hejában valo dicösséget [sic!]; nem panaszlom, mert ezek semmik, azokhoz képest, a' mellyekkel tartoznám; nem drágállom Istenem dicsösségétől s' Nemzetem szolgálattjátul, sem egészségemet, sem életemet, csak én örömmel tölthessem-bé a' szolgálatot, a' mellyet az Urto!l vöttem; emberektül sem keresek dicsösséget, mert nem embertül, hanem Istentül, várom pá!llya futásomnak, jutalmát; ezeket-is pedig a' mellyeket cselekedtem, nem én, hanem az Isten kegyelme, cselekedte; én általam. Ide hátra vagyom még derék Adosságomnak megfizetése s' Istennek tött Fogadásomnak bé-telleyesítése, mert fel-fogadtam vó!lt bujdosásomban, hogy ha Isten életemet hosszabbittya, nem csak élő-nyelvemmel, hanem Irásommal-is szolgálók Edes Nemzetemnek; de mind eddigis ebben a' jó szándékomban elő nem mehettem, mert a' sok fegyver zörgés, gyakorta pennámát, kiejtette velem kezemből; söt kedves hazám romlása, sokszor nem könyvirásra hanem zokogós sirásra kénszerített, néha a' költségtelenség, neha [sic!] a' Typographiának nem létele, s' több ezer akadályok meg-akadályoztanak. Mostan immár lévén egy kis pihenő órája szegény Nemzetünknek, s' nékem-is Isten parancsolván, kedvem-szerint való buzgo Patronusokat, tovább nem akarám halogatni Fogadásomnak meg-fizetését, hanem hamarjában Praelum-alá készitém e' kis Munkát, hogy lenne jövendöbéli Munkáimnak Hop-Mestere” (Köleséri, 1666a; Fazakas, 2008, 125).*

Szendrőről, tatárdúlás okán Tokajra menekül (Fazakas 2008: 126–127). Tokajon találjuk őt 1667-től, innen azonban távozni kényszerül 1671-ben, felekezeti üldözés miatt (Fazakas 2008: 127). Tóth Béla és Petröczi Éva idézik Karmacsi Vári Mihálynak a Köleséri család menekülésére és Debrecenbe való érkezésére vonatkozó felejegyzéseit Köleséri kisfiának, Mihálynak a halálára kiadott kötetből:

„*Csecsemő korában szenved számkivetést,
Szüléivel edgyütt ellenségtől üzést,
Debreczenben osztán által költözködést,
Edes Anyja tején vészen nevelkedést”*
(Fazakas 2008: 127 l. 22; Sympathia, 1679).

Végül 1672-től nagytekintélyű lelkésze a debreczeni ekklezsiának, illetve 1678-tól jegyzője a tiszántúli egyházkerületnek, míg 1681-ben pedig a debreceni egyházmegye esperese. Szücs István véleménye szerint: „*Az 1681-ben meghalt Nógrádi*

Mátyás püspök után néhány évig a hadi zavargások miatt nem választathatván püspök; kétségen kívül Köleséri fogott volna megtiszteltetni a püspöki hivatallal is, ha 1683-dik évben közbe jött halála őt elébb nem ragadta volna ki az élők sorából, mint a püspöki hivatal betöltethetett volna” (Fazakas 2008: 127 l. 21; Szűcs 1872: 572).

Köleséri 1683. július 16-án adja vissza lelkét Teremtőjének (Herepei 1966: 108–109).

Köleséri teológiai munkássága

Már szemelvényesen utalást tettem Köleséri több munkájára is, illetve teológiai gondolkodásának jellemzőire, illetve az évek során végbement változásokra, de immáron még inkább szeretnők megfogadni Tóth 1988-as megjegyzését, miszerint: *„Érdemes lenne Köleséri munkásságát részletesen megvizsgálni”* (Fazakas 2008: 129 l. 29; Tóth 1988: 39).

Habár az ezen tanulmány nyújtotta keret nem enged meg egy behatóbb vizsgálatot Köleséri irodalmi munkásságát illetően, mégis szeretnők megemlíteni és röviden értékelni legfőbb műveit. A szendrői korszakot nevezhetjük irodalmi munkássága harmadik korszakának, a peregrinációs, illetve a váradi korszakokat követően. Bevallása szerint „szegény Nemzetünknek” rövid „pihenő órája” tette lehetővé ezt a harmadik korszakot. Ebben az időszakban jelentethette meg első önálló magyar nyelvű írását, „jövendőbeli Munkáimnak Hop-Mester[ét]”, az Idvesség Sarkát, illetve ahhoz kötve a Bánkódó Lélek Nyögését. Egy hosszabb szünet után Debrecenben pótolta be a lemaradást, beteljesítvén korábbi, *„Istennek tött Fogadás[át]”, mely szerint: „nem csak élönyelvemmel, hanem Írásommal-is szolgállok Edes Nemzetemnek”* (Köleséri 1666a; Fazakas 2008: 128).

1672-től élete végéig Debrecenben és Kolozsvárt kiadott műveivel újakezdte az Idvesség Sarkában megírt *„derék Adosság[a] meg fizetés[ét]”* (Fazakas 2008: 128).

Fő művében, a harminc prédikációt tartalmazó Arany Almában pedig ismét visszatekintett a már idézett korábbi tervére: *„[E művel] [f]ogadásomat akartam tellyesíteni, mellyet az Úr előtt töttem volt, hogy edgyügyü írásom által-is tanitom az Isten Népét”* (Köleséri 1673a; Fazakas 2008: 128).

Mint akinek kétszer is menekülni kellett, a debreceni nyugodtabb évek alatt nem feledkezett meg azokról, akik hasonló üldöztetésekben részesültek. Az Arany Almát „A’ Debreczeni Sz. Gyülekezet” mellett az „Annak Kebeleben, Mint Valami Patmosban, El Reitezett Szamkivetettek Seregenek” is ajánlotta, hogy: *„míg e’ pusztában bujdosol, ne neheszteld ez Arany Almát illatozni, s’ lelki fő szédelgésid (csüggendezésid) között, ezzel magadat erőssíteni”* (Köleséri 1673a; Fazakas 2008: 128).

Az 1677-ben írott Szent Iras Ramaiara Vonatott Fel-Keresztyen című munkájának Ajanlo Levelében, a Példabeszédek 11,30-re építkezve („A' ki Lelket nyer, bölcs az”), Köleséri ekként vall addigi lelkészi szolgálatáról: *„az Eg alatt nagyobb bölcsesség nem lehet, mint Isten számára lelket nyerni, ugyan-is ez a' bölcsesség, nem az Aristotelés, vagy a' Zeno és Plato Academiaiban, hanem a' Iesus Christus Oskolájában tanittatik. Tizen nyolcz esztendeje lészen ezenel, miólta én is a' nékem adatott kegyelemnek mértéke szerint, ebben a' lelkeknek Isten számára való megnyerésében gyakorlom magamat [...]”* (Köleséri 1677a; Fazakas 2008: 128 l. 23).

Köleséri és a Váradi Biblia széljegyzetei

Végül, de nem utolsó sorban szeretnők megfogadni Herman M. János bátorítását is, miszerint:

„Aki teheti, lásson hozzá mielőbb a Hanauai, a Váradi és a holland Staten Bijbel széljegyzeteinek az összehasonlításához” (Herman M. 2018: 53).

Ennélfogva érdemesnek találtam a Váradi Bibliában az Abdiás könyvéhez írott Köleséri féle széljegyzeteket összehasonlítani a Staten Bijbel és az Oppenheimeri Biblia Abdiás könyvével található magyarázataival. Az összehasonlítás révén, a következő eredményekre jutottam.

A Váradi Biblia széljegyzetei rövidebbek a Staten Bijbelben található magyarázatokkal összehasonlítva. Az Oppenheimeri Biblia csak egy hosszabb bevezető mondatot közöl Abdiás könyvének tartalmi üzenetéről.

A Váradi Biblia és a Staten Bijbel tematikus izagógikai jellegű bevezető bekezdése mutat hasonlóságokat. A magyar szöveg bővebben magyarázza az alapvető gondolatokat.

A Váradi Biblia tizenhat széljegyzetet tartalmaz, míg a Staten Bijbel hetvenegy megjegyzéssel járul hozzá a bibliai szöveg magyarázatához. Mindhárom Biblia az Izraeliták és a Keresztyén Egyház közötti azonosságfolytonosságról beszél.

Az izraeliták által elszenvedett bántások, éppen ezért az Anyaszentegyházon ejtett sebek. Az izraeliták bántása okán megpróbált bűntetés egyben az Anyaszentegyház ellenségei ellen megfogalmazott bűntetés. Mindhárom Bibliában Edom az Anyaszentegyház ellenségeinek a megtestesítői.

Az Abdiás 1,15-ben található utalás az Úr napjára (יְהוָה יִמְרָא / ήμέρα κυρίου/ אֲמֵרָא /ayrmd hmwy/dies Domini) mindhárom Bibliában tartalmaz utalást Ezékiel 35,15-re. A többi igehely utalások nem feltétlenül egyeznek meg minden esetben.

Míg a Váradi Biblia inkább csak az Anyaszentegyházról beszél, krisztológiai utalások nélkül, addig a Staten Bijbel jegyzetei több helyütt krisztológiai jellegűek, akár csak az Oppenheimeri Biblia bevezető mondata.

A Váradai Biblia és a Staten Bijbel utalásokat tesznek a Bírák korszakára, teszik ezt helyesen. Érdekes elolvasunk a Staten Bijbel hetvenes számú jegyzetét az Abdiás 1,21 első feléhez („En daar zullen heilanden op den berg Zion opkomen, om Ezaus gebergte te richten, . . .” - „Es mikor fel-menédenek a szabadítók a Sion hegyére, . . .”): „*De vijanden der kerk naar hunne verdiensten te straffen, en Gods volk uit hunne hand te verlossen, gelijk de richters van het Oude Testament lichamelijk deden. Zie Gen. 15:14; Richt. 2:16, en versta wijders het geestelijk bestraffen en overtuigen der wereld, enz.; zie Joh. 16:8, enz*” (Staten Bijbel 1980: 732).

Jelen sorok írója a következőképpen magyarosította a holland idézet szövegét, éspedig: „*Hogy megbüntessék az egyház ellenségeit szolgálatai szerint és hogy megmentse Isten népét kezükből, amint az ószövetségi bírák tették ezt test szerint is . . . , és hogy érthető legyen tágabb értelemben a világ lelki dorgálása és meggyőzése.*”

Ezzel szemben, véleményem szerint, a Váradai Biblia széljegyzete tökéletesen ötvözi úgy a Bírák könyvének teológiai alap gondolatát az Abdiás könyvében találhatóval, úgy hogy újszövetségi utalásával megkoronázza az ószövetségi teológiai alap gondolat szépen felépített szerkezetét. Ez a briliáns megoldása Köleséri széljegyzetének ezzel sokkalta többet nyújt a Staten Bijbel magyarázatánál még azzal is, hogy a hangsúlyt a magyarázatban nem csupán az ellenségek megbüntetésére vagy az Anyaszentegyház érdemleges szolgálatára helyezi, hanem a kétszer is említett az Úr uralkodik roppant fontos teológiai gondolatára, szókapcsolatára, kulcskifejezésére. Hadd szólaljon meg tehát a Köleséri féle széljegyzete a Váradai Bibliának: „*Az a, Mikor nekik szabadítókat ad mint régen a Bírák idejében, hogy az Edomitákat megbüntessék, akkor az Úr uralkodik közöttök, mely bétölt lélekben, az az mikor az Evangéliomnak prédikállása által megszabadítja Isten az ő anyaszentegyházát az ő ellenségeitől, akkor uralkodik az Úr*” (Szent Biblia, 2002: 751).

Clausula

Köleséri Sámuel teológiai munkásságának feltárását és értelmezését valamint annak a reformáció, illetve a puritánus mozgalom összefüggésébe való elhelyezését jelen sorok írója mindenképpen folytatni szeretné. Hiszen egy-két tanulmányt és disszertációt leszámítva, még nagyon sok kutatást kell elvégezni annak érdekében, hogy a Köleséri-kutatás legalább megközelítse azt a szintet, mint például a puritánus John Owen vagy Jonathan Edwards kutatás az angolszász világban. Teljes meggyőződéssel vallható, hogy úgy amint John Owen, illetve Jonathan Edwards művei foglyul ejtik a mai olvasót is, hasonlóképpen Köleséri írói munkásságának eredményei még hatványozottabb hatást érnek el bennünk, magyar emberekben. Hiszen Köleséri írói virtusának egyik főismérve

az, ahogyan fokozza mondanivalójának értékét és súlyát, komolyságát, főleg az igék váltakozó használatával, rendszerint úgy, hogy a mérsékeltebb igét használja először, majd pedig azt nyomatékosítja egy nagyobb feszültséget teremtő ige használatával. Ez a fajta fokozás a cselekményben az igék segítségével az általa oly nagyon szeretett és sikerrel oktatott héber nyelvben is megtalálható. A héberben a Qal (קָל) igeörzs fejezi ki egy cselekvés mérsékeltebb voltát, míg pedig a Piél (פִּיֵּל) igeörzs kifejezi az ige cselekvésének fokozását. Ki tudja, lehet, hogy Köleséri tudatosan használta ezt a fajta cselekményfokozást ősi magyar nyelvéből ihletődve, de talán a héberre gondolva is, mint például a már fent idézett, alliteráló szövegben: „*sőt kedves hazám romlása, sokszor nem könyvirásra hanem zokogós sirásra kényszerített, . . .*” (Köleséri 1666a; Fazakas 2008: 125).

Hivatkozott irodalom

- Bod Péter (1766). Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyarországon élt tudós embereknek [...] Historiájok [...]. Nagyszében.
- Csáthy Károly ifj. Szabad királyi Debreczen város történelme, II. Debrecen, 1872.
- Csernák Béla (1992). A Református Egyház Nagyváradon 1557–1660. Nagyvárad: Királyhágómelléki Református Egyházkerület.
- Csorba Dávid (2002). Idősebb Köleséri Sámuel (1634–1683) életművének pszichológiai vetülete, *Protestáns Szemle*, 4. 218–240.
- Erdős Zoltán (2008). Antropológia és etika Köleséri Sámuel műveiben *Iskolakultúra Online*, 2, 67–91.
- Fazakas Gergely Tamás (2008). Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben (A panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji és antropológiai kérdései), PhD dolgozat, Debreceni Egyetem, BTK Irodalomtudományok Doktori Iskola 2008. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/78420/FazakasDisszertacio.pdf?sequence=5&isAllowed=y>
- Gömöri György (2005). Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken. 1526–1789. Budapest: ELTE Levéltára, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14.
- Herepei János (1966). Adatok a Rákócziak váradi kollégiumának történetéhez. In Keserű Bálint (szerk.) *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. Apáczai és kortársai – Herepei János cikkei (19–23 old.)*.
- Herepei János (1966). Komáromi Szvertán István (1648–51). In Keserű Bálint (szerk.) *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. Apáczai és kortársai – Herepei János cikkei (73–74. old.)*. Budapest-Szeged: MTA KESZ Sokszorosító.

- Herepei János (1966). Tofaeus Mihály (1650–51). In Keserű Bálint (szerk.) Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. Apáczai és kortársai – Herepei János cikkei (75–82. old.). Budapest–Szeged: MTA KESZ Sokszorosító.
- Herepei János (1966). id. Köleséri Sámuel (1657–59). In Keserű Bálint (szerk.) Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. Apáczai és kortársai – Herepei János cikkei (106–109. old.). Budapest–Szeged: MTA KESZ Sokszorosító.
- Herman M. János (2018). Jegyzetek Szenczi Kertész Ábrahámról, a Váradi Bibliáról és teológiai jellegű kiadványairól. In Kulcsár Árpád (szerk.) Reformáció 500 A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5–6. Között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye (13–58). Nagyvárad–Komárom: Partium Kiadó.
- Köleséri Sámuel (1666). Bánkódó Lélek Nyögési. Sárospatak: Rossai János.
- Köleséri Sámuel (1666a). Idvesseg Sarka. Avagy az Evangeliom szerint-való, Igaz Religiónak, Elsőfundamentomos Igasságának avagy Principiuminak [...] öszve-szededetése [...]. Sárospatak: Rosnyai János, RMK I. 1038.
- Köleséri Sámuel (1673). Arany Alma Avagy Alkalmatos Időben Mondott Ige [...]. Debrecen: Karancsi György RMK I. 1144.
- Köleséri Sámuel (1677a). Szent Iras Ramaiara Vonatott Fel-Keresztyen Avagy Igaz Vallas Színes Vallójanak Proba-Köve [...]. Debrecen: Rosnyai János, RMK I. 1209.
- Köleséri Sámuel (1682b). Ertelmes Catechizalasnak Szükseges Volta. Avagy, Olly idvességes elmélkedés mellyben a' gyengék Kérdeseekben és rövid Feleletekben valo mindenhai Oktatása meg mutogattatik [...], Debrecen: Rosnyai János, RMK I. 1282.
- Nagy Géza (1985). Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből. Budapest: A Ráday Gyűjtemény Egyháztörténelmi Tanulmányai, 1.
- Petróczi Éva (2002). A Váradi Biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában. In Szent Biblia (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXVI.; 5–8. old.). Budapest: Balassi Kiadó Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete Országos Széchényi Könyvtár.
- Szent Biblia, Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXVI. Budapest: Balassi Kiadó Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete Országos Széchényi Könyvtár, 2002.
- Szent Biblia Oppenheim 1612. Reprint. Ötvös László (szerk.), Nemzetközi Teológiai Könyv 53, 2002.
- Szilágyi Tönkő Márton (1683). Epitaphium metricum = Brabeum Vitae, & rerum gestarum, Reverendissimi, Clarissimi, ac Eruditissimi Viri, Domini Samuelis Köleseri Eloquiorum divinatorum in Ecclesia Debrecina [...], Debrecen, Töltesi István.

- Staten Bijbel, Bijbel dat is de Gansche Heilige Schrift Bevattende al de Canonieke Boeken des Ouden en Nieuwen Testaments door last van de Hoog-Mogende Heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden en Volgens Besluit van de Synode Nationaal, Gehouden te Dordrecht, in de Jaren 1618 en 1619, uit de Oorspronkelijke Talen in onze Nederlandsche Taal Getrouwelijk Overgezet met Nieuwe Bijgevoegde Verklaringen op de Duistere Plaatsen, en Aantekeningen van de Gelijkkluidende Teksten Vroeger Uitgegeven voor Jacob end Pieter Keur. Utrecht: Den Hertog's Uitgeverij B.V, 1980.
- Szűcs István (1872). Szabad királyi Debreczen város történelme, II. Debrecen: ifj. Csáthy Károly.
- Sympathia Memoriae Nominis Michaelis Köleseri, Puelli [...] ad magna quaeque natissimi, Lectissimorum Parentum filioli desideratissimi [...] A Professoribus & Civibus Scholae Debrecinae consecrata & declarata. Debrecen: Rosnyai János, 1679, RMK II, 1443.
- Tóth Béla (1988). Debrecen és a puritanizmus = „Debrecen, ó-kikötő...” In Lenkey István (szerk.) Árkádiától Európáig. Jubileumi kötet Dr. Tóth Béla nyolcvanadik születésnapjára. Debrecen.
- Zoványi Jenő (1911). Puritánus Mozgalmak a Magyar Református Egyházban. Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság.

Kisszántói Pethe Ferenc biblikiadási szolgálata (1794-ben és 1816) (A felmérést célzó előtanulmány)

Dr. HERMÁN M. JÁNOS

ny. egyetemi tanár, Partiumi Keresztény Egyetem (Nagyvárad), Zwolle
jhermanm@gmail.com

Sándor Süle spent five years researching the life's work of Ferenc Pethe (1863, Szentmihály – now Tiszavasvári – 1832, Şimleu Silvaniei), but there were still plenty of blank spaces. This article concentrates mainly on the 1794 Utrecht edition of the Bible, and the 1816 Pest edition of the New Testament, both of which Pethe had promoted. There is also much to discover about his family life, his church connections, his friends and enemies. His knowledge of the printing press and the financial background of his Bible editions all deserve meticulous investigation. We are still in need of an investigation of the Netherlands, where a series of surprises await those who undertake to write a dissertation on the theme. We dare to recommend and request that in the near future the Pethe Bible be published in a facsimile reprint by the Partium Christian University, all the more so because Partium is the birthplace of the Hungarian Bibles.

In national iconography, Ferenc Pethe belongs in the ranks of János Csere Apáczai and Miklós Kis Misztótfalusi, and in many respects, their fates are identical. As an expert agronomist, a newspaper publisher, a true patriot, and in every respect an exemplary polymath, he published more than thirty works on natural sciences. The present article is intended to broaden the spectrum of theological and cultural history and to raise awareness of the work of Ferenc Pethe. Some new data on Pethe's family life in the Netherlands have also been published.

Keywords: *Hungarian Bibles from the Netherlands; Utrecht Bible, 1794; Georgikon of Keszthely; language renewal; Sándor Süle; professor János Szombati of Sárospatak; Count József Teleki; New Testament, 1816*

Pethe Ferenc (1863, Szentmihály, ma Tiszavasvári – 1832, Szilágysomlyó) életművének a kutatására Süle Sándor például öt évet fordított, de fehér foltok így is bőven maradtak. Ez a dolgozat főleg a Pethe által szorgalmazott 1794-es utrechti biblikiadásra és az Újszövetség 1816-os pesti kiadására összpontosít. Családi életéről, egyházi kapcsolatairól, barátairól és ellenségeiről szintén sok a felderítenivaló. Nyomdászti ismereteinek a szerzése, a biblikiadásainak anya-

gi háttére mind-mind aprólékos vizsgálatot érdemel. A hollandiai helyszíneléssel is adósok vagyunk, itt még a meglepetések sora vár arra, aki disszertáció írását vállalja. Merjük ajánlani és kérni, hogy a közeljövőben a Pethe-féle bibliát* hasonmás kiadásban jelentesse meg a Partiumi Keresztény Egyetem, annál is inkább, mert a Partium a magyar bibliák születésének a bölcsőhelye.

Pethe Ferencnek a nemzeti ikonográfiában Apáczai Csere János és Misztótfalusi Kis Miklós sorában van a helye, sok vonatkozásban a sorsuk is azonos. Tudós mezőgazdászként, hírlapok kiadójaként igazi hazafi, és minden tekintetben példamutató polihisztor, aki több mint harminc természettudományi művet adott ki. Jelen írásunk a teológiai és művelődéstörténeti spektrum bővítésének, a Pethe Ferenc iránti elismerő figyelem felkeltésének a szándékával készült. Pethe családi életére nézve néhány új hollandiai adatot is közölhetünk.

Kulcsszavak: *hollandiai magyar bibliák; Utrechti Biblia, 1794; Keszthelyi Georgikon; nyelvújítás; Süle Sándor; Szombati János sárospataki professzor; gróf Teleki József; újszövetség pesti kiadása, 1816*

I.

1. A Szilágyság adta a sírt

Pethe Ferenc életének bibliai jelmondatára Erdős Károly professor hívja fel a figyelmünket (Erdős 1964: 65), de a forrás helyét nem közli: „A kegyelem és a valóság Jézus Krisztus által van.”(János 1,17)

A partiumi származású polihisztornak Szilágysomlyó temetőhegyének legmagasabb pontján van a sírja, elhunyt 1832. február 22-én. Gondozott nyughelyén (Erdei 1999: 26–27) a három méteres sírkövére 1835-ben ez a két felirat került (Makkai 2021): „Állandóbb oszlop, melyet építe magának/Böls írásaiban, mert az örökre megáll./ Míg áldott földjét mívelendi kapával, ekével,/ A Magyar, áldásban lesz Pethe a neved”. „Természet bűvárja, barátja az emberiségnek,/ Hív fia honjának, százada díszje Pethe,/ Sok munka között hősként végezve futását/ Itt pihen...” Az oszlop talapzatán olvasható felirat szerint a síremléket Cornélia, Pethe Ferenc leánya, és Pethe Ferenc veje, Megyaszay István bécsi nagykereskedő állíttatta.

Korabeli gyászjelentés másolatára (Musnay Ürmössy 1907: 14) is rátalálunk, amely a Pethe által 1830-ban alapított kolozsvári Nemzeti Társalkodó címoldalán jelent meg: „Szilagy-Somlyó, febr. 22 én, Kis-Szántói Tekintetes

* Ez a biblia-kiadás magyar szempontból azért jelentős, mert Pethe bibliája a legelső magyar biblia, amely Palesztina és a Római Birodalom térképét is tartalmazza. E kettős térképet Karacs Ferenc tanúsága szerint Pethe saját kezűleg szerkesztette és rajzolta. A gyönyörűen kidolgozott, 36 X 44 cm-es réztáblákba bevésve olvasható, hogy „Pethe com posuit et delineavit. Sculp. C. van Baansel.” A rézmetszés tehát van Baansel műve (Bendefy)

Pethe Ferencz úr, sok jeles munkájával, a Magyar nemzeti Literaturának hallhatatlan előmozdítója; a Nemzeti szorgalom lelkes ébresztője; az Erdélyi Híradó és Társalkodó fáradhatatlan édes atya; ez a maga is Tudós világ Barátja, sok Tekintetes Vármegyéknek, azok között Nemes Kraszna Vármegyének is Bírója, e folyó hó nap 21-ikét követett éjjel, éppen 12 órakor, Szilágy-Somlyón, hová a sors vaskeze vezette, öt napig tartott szembetűnőbb elgyengülés után, tudós és munkás pályáját az halállal, utolsó szempillantig ép elmével, irtózás nélkül szembe menve, idegen kezek közt ugyan, de az érdemet becsülni tudó minden Jók sóhajtásaiktól kísértetve, életének 70-ik esztendejében bevégezte." Fölötte két lelkész, a helybéli Kovács Ferenc és a szilágybagosi lelkipásztor, Fazekas József tartott beszédet a végtisztességre messzi vidékről is egybegyűlt sokaság körében.

Úgy véljük, hogy pályafutásának korabeli méltatása, igen helyesen, a magyar nemzet neves tudósai között jelöli ki a helyét (Vasárnapi Újság 1857: 358): „Munkás élte végén Erdélybe vivé sorsa, hol a legelső politikai lapot, az Erdélyi Híradót teremte, mellyet nem csak maga irt legesleg-nagyobbára, de sokszor maga is szedett és nyomtatott – 1831 közepéig. Kiadott munkái összesen 38 kötetet tesznek ki. Büszkeséggel kell megvallanunk, hogy az utrechti Biblia kiadásáért az angol regens herceg (későbbre IV. György király) 36 arany aranypénzzel, Természethistoriájáért a porosz és a dán királyok egy-egy arany érdempénzzel tisztelék meg. Itthon fájdalom! Csak annyi pártfogással dicsekhetett, hogy a „*Magyar Mathesise*” országgyűlés költségén jelenék meg, de a magyar akadémia akkor nem ért rá, őt bár csak levelező tagjává is megválasztani.” A Br. aláírású cikk írója egy jó minőségű, mára már közismert metszetet is közöl Pethe Ferencről.

2. Született Szentmihályon, Debrecenben Hatvani professzor diákja

A talentumokkal megáldott sokoldalú tudós Szentmihályon (Szabolcs megye, később Büdsszentmihály, ma Tiszavasvári) látta meg a napvilágot 1763. március 30-án. A református egyházközség anyakönyvébe szokás szerint bejegyezték hogy édesapja Pethe István, édesanyja Szabó Zsuzsánna, keresztvív alá pedig két keresztanya tartotta: Szatmári Istvánné és Dancs Györgyné. Heten voltak testvérek, ketten lányok, őmaga negyedik volt a sorban. Tizenegy évre a hollandiai tanulmányi útjának a kezdetétől, egyetlen, 1797-re eső hazalátogatása alkalmával (Süle 1964: 14–15) a testvéreit utrechti Bibliával ajándékozta meg. Ekkor mutatta be családjának a holland feleségét és a gyermeküket. Családja gazdálkodásból élt, édesapja szíjgyártó mesterséget is folytatott, egyik nagybátyja asztalos volt.

Jóllehet Pethe Ferenc szerény ember volt, az utrechti Biblián is csak P.F. kezdőbetűkkel jelölte a nevét, Süle Sándornak (Süle 1964: 15) a róla szóló

életrajzában helytelen az a megállapítás, hogy az utrechti bibliában használta először a „kisszántói” előnevet. Kisszántói előnévre viszont szüksége volt a további életútján, mert az a peregrinatiohoz, továbbá a rendi társadalom befojadásához kellett. Ráadásul a francia polgári forradalom idején a bécsi hatóságok nyomatékosan írták elő a nemesi származás kívánalmát. A nemesi származás feltételét, már 1748-ban, a Mária Terézia korában foglalták törvénybe a peregrinatio szabályozásának a rendjén.

Bibliával megpecsételt élete záloga is lehetett annak, hogy Utrecht után Bécsben már így, nemesi származásúként mutatkozott be, és a családi emlékezet alapján ezt jogosan tehetette. Ezzel egy jövedelmező állás keresését és a családja felemelkedését munkálta. Valószínűnek tartjuk, hogy saját maga tervezte a sírkövén található címert: egy virágkoszorúval övezett pajzson, megvonalazott írotábla osztatán, egy három virágfejes liliomszálat tartó kar látható. A címer a homokkő állaga miatt, az északi oldalon, eléggé porladó állapotban található. Alatta a következő distichon olvasható: „Elme, Szabad-lélek, Nyíltszív, Nemzetszeretet meg Munkásság kezesek. Nemzete Dísze marad.” Ugyanez a felirat található a róla vállnagyságból mintázott acélmetszeten (Weiss és Kargling), amely 1813-ban készült.

Nemzetes ősei valóban onnan, Kisszántóról menekültek vagy vándoroltak el egy élhetőbb helyre, valószínűleg 1708 táján, amikor a Rákóczi-féle szabadságharc idején elpusztultak a Várad környéki falvak (Zabán, Kisszántó, 2021). Szentmihályi-nyíregyházi törvénykezési iratokban fennmaradt, hogy a kiterjedt Pethe család egyik tagja a nemesi státusára hivatkozva hadakozott a jobbágyokra kirótt terhek ellen.

Pethe Ferenc gyermekkorában száznál is több fiú és leány iratkozott be a Debreceni Kollégium helybéli partikuláris iskolájába. A fiúk és a lányok számára külön tanítókat fogadtak. Pethe Ferenc nyolc éves volt, amikor Köveskáli Nagy István lett a falu lelkésze, Pethe Ferenc pedig 18 éves korában az ő hatására vállalja a továbbtanulást. Süle Sándor arra következtet, hogy a lelkész felfedezte az ifjú pallérozást érdemlő tehetségét (Süle 1964: 19.) Tehát a helyi elemi iskola elvégzése után visszatért a földműveléshez és csak 18 éves korában került a Debreceni Református Kollégiumba. Szegénysorsú lévén, szolgálódiákként iratkozott be 1781. ápr. 26-án, majd az első tógátusok között végzett 1787-ben. Pethe életművének kutatói egyet értenek abban, hogy a debreceni hat év alatt a természettudományok atyamestere, Hatvani István professzor hatott rá leginkább. Feljegyezték, hogy debreceni diákkorában a rajztehetsége által is feltűnt.

3. Peregrinatio: irány Utrecht. Európai széttekintés. Rövid szemlélődés a tudományos munkássága területén

Egy esztendei szentmihályi rektoroskodás után a Debreczeni Kollégium támogatásával utrechti peregrinációra indult. Itt megemlítjük, hogy a magyar teológusok 1763-tól kezdve csak az utrechti egyetemre iratkozhattak be, ez a furcsa rendelet is az önkényes bécsi szabályozások közé tartozott. Külföldről érkező szegénysorsú teológusok számára az utrechti városháza évi 300 aranyat adományozott, ami nagy segítség és egyben vonzóerő is volt a vagyontalanok számára (Bozzay-Ladányi 2007: 120–121).

Az utrechti egyetem anyakönyvébe teológusként (Segesváry 1935: 943-44) iratkozik be 1789 aug. 6-án: „Franciscus Pethe Hungarus ex Sz. Mihalyino. – Amennyiben jól értelmezzük a kiiratkozási dátumokat, akkor 1789 november folyamán a franekéri egyetemre távozik, de még abban a hónapban visszatér Utrechtbe, és 1790-től 1795-ig ott él, tanul, utazik, házasodik és Bibliát ad ki.

Kiemelt fontosságú, hogy élvezheti a Stipendium Bernardinum támogatását, amely számára komoly pénzüsszeget jelentett (Segesváry 1935: 44). Ezzel az anyagi háttérrel látogatott 1791–1792 körül Angliába, ezután Franciaország és Olaszország következett. Svájcban töltötte 1792 nyarát, öszvérháton járta be az országot. Poroszország, Spanyolország majd Dánia és Skócia következett, Németország és Svédország sem maradt ki. Mindenütt megtekinti az ipari létesítményeket, tanulmányozza a kereskedelmet, a kézműipart, az állattenyésztést és a mezőgazdaságot. Naplószerű dátumokat, feljegyzéseket sehol sem közöl, csak a műveiben található utalásokból lehet következtetni a vándorlásaira. Mainzban egyszer negyven borjút vásárolt, és pár hónap elteltével jó haszonnal adta el az állatokat, így szerevezve hasznot magának (Süle 1964: 45). Európa felfedezése kapcsán sok érdekességgel lehetne még szolgálni az itt-ott olvasható emlékeiből. A franciaországi látogatásáról nem beszél lényegeset, ami érthető is, ha a magyar jakobinusok sorsára gondolunk.

Nyelvismerete kiterjedt az angol, a francia, a holland, a német és talán az olasz nyelvre is. Úgy véljük, hogy Pethe Ferenc életművének az első szakszerű összefoglalása a Szinnyi-féle lexikon íróitól származik (Szinnyi), beleértve a vonatkozó könyvészetet. Süle Sándor véleményét osztjuk, miszerint akörül nem lehet vita, hogy Pethe a mezőgazdaság pallérozásáért tett a legtöbbet. Eközben kereste és művelte a segédtudományok elterjedésének a módját is.

Süle élesen látja, hogy a magyar nyelv szolgálatának ügye (Süle 2004:18) egész életútján végigkíséri. Keszthelyre kerülve, úgyszólván professzori székfoglalójában kijelentette, hogy az agrártudományokon kívül „a magyar nyelv pallérozására, támogatására, tisztogatására, csinosztatására” is tanítani akarja növendékeit. Két tanárelődje közül egyik sem tudott magyarul, német,

illetve latin nyelven adták elő tárgyaikat. Festetics az ő kezdeményezésére rendelte el, hogy az előadás nyelve csak magyar lehet. Amikor Pethe távozott az intézetből, újból visszatértek a latin és német nyelvű előadásokra. Itt jegyezzük meg, hogy Pethe Ferenc legalább kétszáz új magyar szót alkotott.

Egyetértünk abban is, hogy életművének bibliográfiája nem kíván magyarázatot. Felsorolásunk csupán mogyoróhéjban való, cím szerinti tálalása a Pethe műveinek, Azért, hogy az olvasó fogalmat alkothasson a Pethe Ferenc szerteágazó publikációiról, csupán cím szerint soroljuk fel a műveit.

Bécsben kiadja a Magyar újságot, szintén 1796-ban indítja a Vizsgálódó Magyar Gazda című lapot. A németeket magyar nyelvre tanító könyv átdolgozás, 1798-ban már ötödször jelenik meg: Ungarische Grammatik, wodurch der Deutsche die Ungarische Sprache richtig erlernen kann. Joh. Farkas de Farkasd-falva, umgearbeitet von Franz Pethe. Fő művének tartják a Pallérozott mezei gazdaság című könyvét, (I – III., Sopron–Pozsony–Bécs, 1805–1814), ennek a kiadását Eszterházy gróf támogatta, amíg Pethe 1801 és 1805 között Kismartonban gazdasági felügyelőként állott a szolgálatában. Mathesis című kétkötetes munkáját 1812-ben jelentette meg. Bécsben kiadja a Nemzeti Gazda című lapot 1813-ban. Természethistória és Mesterségtudomány című munkáját 1815-ben nyomtatták ki, maga rajzolta az állatokat és kézzel színezték. Ötszáz oldalas a mű, ezért Marczibányi-díjat kapott 1817-ben, ami egy rektor évi fizetésének volt a megfelelője. Teleki László gróf arany órával jutalmazta.

Röviden szólnunk kell a tanári tevékenységéről. Utrechtből 1796-ban költöztek Bécsbe, ott mezőgazdasági szaklapot szerkeszt és ad ki. Bécsből Keszthelyre költözik a családjával, Festetich György gróf őt 1797-ben hívta meg az intézetébe, a Georgiconba, ahol október 1-jén kezdte meg működését mint könyvelő; azután tanárkodott, a mathesist, a mezőgazdaságot és a gazdasági műtant tanította. 1799. augusztus 30-án tiszttartó lett ugyanott. Különös érdeme, hogy meghonosította a hollandiai szélmalmodokat, és a sáfrányt is ő kezdte holdanként nagyban termesztetni. 1801. augusztus 30-án felmondással távozott. Négy és fél évet töltött a keszthelyi Georgikon felvirágoztatásával. Matematikát, üzemszervezést, mezőgazdasági építészetet tanított, és a tangazdaságot is vezette. Neki köszönhető, hogy a georgikoni tangazdaság néhány év alatt a saját korán túlmutató, jól felszerelt és hatékony mezőgazdasági üzemmé vált. Gyakori jelszavára felfigyeltek: „Markolj csak keveset, de azt jól megszorítsd! Ne a földet, hanem a munkát szaporítsd!”

Keszthely utáni lakhelyeik: Kismarton, Iharosberény, ismét Bécs, Ozorán bérlő, majd Pest. Felesége Bécsből Pestre költözött, ahol pár év alatt háromszor váltottak lakhelyet, azután Buda következett. Kunszentmiklósról 1819 szeptemberében költöztek, erről még az Allgemeine Literatur Zeitung szeptemberi száma is tudósított. Kolozsvárra költöznek 1826-ban, nyomdája volt a Farkas utcában.

II.

4. Biblianyomtatás

Az előző ismertetés nélkül bizonyára nehezebben tudnánk előadni és megérteni a Pethe Ferenc hősies bibliakiadási vállalkozását. Meghatározó eseményt jelent ehhez a házasságkötése: 1791. június 21-én eljegyzi, 1791. június 16-án pedig feleségül veszi Kuyper Cornelia utrechti leányzót. Lakóhelyük a Lange Nieuwstraat, vagyis a Hosszú új utcában volt, amit onnan tudunk, hogy az utrechti halotti anyakönyvbe (Begraafboek, Utrecht) beírták a Frans nevű kisiuk elhalálozási dátumát, 1794. október 18-án. Azt, hogy módos családba házasodott, sokan azzal hozták összefüggésbe, hogy ezáltal jutott olyan tőkéhez, amelynek a segítségével kiadhatta a bibliát. Kazinczy 1813-ban kelt fanyar leveléből (Kazinczy X. 1900: 378) több helyen is idézik a lekicsinylő megjegyzést: „Ez az ember Kálvin tanítványa – Hollandiában tanulta a Mennyszágra vezető bölcsességet. Kiadta ott a Bibliát, s elvett egy leányt, annak pénzét a maga munkáinak kiadatására elvesztegette.” Ilyen hír jutott el Széphalomra, nyelvújítási törekvésekben gyakran ütköztek a véleményeik. Mások úgy vélték, hogy lelkiismeretén akart könnyíteni azért, amiért nem lett pap, és ezért kinyomtatta a bibliát. Felületes bírálók aztán csak üzleti vállalkozást sejtettek az akcióban.

Pethe elszegényedésének okairól egyelőre nincsenek kimerítő adataink, az „Erdélyi Híradó” történetének kapcsán (Hofbauer 1932: 4) viszont fennmaradt néhány emlék. A legelső adat, amely Pethe erdélyi tartózkodásáról szól, Bölöni Farkas Sándornak 1826. október 12-én Kazinczy Ferenchez intézett levele (amelyből megtudjuk, hogy Pethe nagyszámú családjával együtt Kolozsvárott tartózkodik igen nyomasztó anyagi viszonyok között, sőt a súlyos gondok arra kényszerítették a 65 éves, tiszteletben megőszült férfiút, hogy egy vendéglőben bor kimerését vállalta.” A közölt írást megkeresve (Kazinczy XX. 1910: 129), ez pontosan így hangzik az említett levélben: „Pethe Ferencz itt újságot indít 1827-be, a tendenciája oly széles, hogy tárgyak nélkül nem fog szűkölködni, de előre látom hamar elakadását, mind az Előfizetőkre, de kivált a Redacteurre nézve. Pethe Ferencz itt most Bort korcsmáról a Plébánia Fogadó-jában. Fáj nekem, hogy ezt a sok nemű Eruditioju embert Itze Borokat mérni látom. Az apró gyermek is sok a nyakán. Segéld azon környékben Előfizetőit szaporítani.” Itt is hiányzik a helyzet megértéséhez szükséges láncszem, hogy mi lehetett az akadálya annak, hogy ilyen nyomorúságba estek.

Végül: a Pethe munkásságára nézve legyen a záróakkord az éppen a Pethe tollával írott meglátás, (Bendefy, 147) amelyet Pethe 1814-ben vetett papírra: „Az én legnagyobb meglepedésem az, hogy sok, nálam derekabb és szerencsésebb sorsú hazafiakat felébresztettem arra, amihez ez előtt 10-15

esztendővel alig volt csak legkisebb hajlandóságuk is; nyílást igyekeztem csapni azoknak, akik a botorkáztató ösvényből országutat szeretnek építeni. Most, a tovább-élők kötelessége lesz az elkezdett jó törekedés lelkét nem csak folyamatában megtartani, hanem éleszteni és nevelni is.”

Hivatkozott irodalom

- Begraafboek Utrecht, (aangebracht bij de Momboirkamer) 1791–1800 (toegang 711, inv. nr. 139). Bujtás Lászlónak köszönöm az adatot.
- Bendefy László (1964). Kisszántói Pethe Ferenc geodéziai és kartográfiai munkássága. In *Geodézia és kartográfia* (16. évfolyam, 1–6. szám)
- Bozzay Réka – Ladányi Sándor (2007). Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918. Budapest.
- Erdei János (1999). „Sok munka között hősként végezve futását...” A szilágysomlyói református temetőről. In Dukrét Géza (szerk.) *Hol sírjaink domborulnak. Partiumi temetők. – Partiumi Füzetek, 7.* Tempfli József és Tőkés László előszavával. Nagyvárad.
- Erdős Károly (1964). Pethe Ferenc bibliakiadásai. In Bethlen Naptár, 1964. Kiadja a Bethlen Otthon. Ligonier, Penna.
- Hofbauer László (1932). Az Erdélyi Híradó története 1827–1848. Klny. az Erdélyi Múzeum 37. évf. 1–3. számából. Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása, 43. sz. <https://mek.oszk.hu/09200/09233/09233.pdf>
- Kazinczy Ferenc Összes műve – Kazinczy levelezése. 1826. április 1–1828. december 31. – XX. kötet. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1910. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/101343/KazLev20.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Kazinczy Ferenc levelezése. 1812. július 1–1813. július 31. – X. kötet, Budapest, 1900. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/101333/KazLev10.pdf?sequence=4&isAllowed=y>
- Makkai János nyugalmazott bányamérnök által készített fényképről másolt felirat 2021. szept. 7-én
- Musnay Ürmössy Lajos (1907). Az Erdélyi Híradó. I. kötet (1829–1848) Kolozsvár. <https://mek.oszk.hu/13200/13204/13204.pdf>
- Süle Sándor (1964). Kisszántói Pethe Ferenc. (1763–1832). Budapest, Akadémiai Kiadó. csupán 500 példányban jelent meg. Dr. Bujtás László barátomnak köszönöm a másolatot és még sok egyéb adatot.
- Süle Sándor (2004). A polihisztor kisszántói Pethe Ferenc és Erdély. In Csetri Elek – Egyed Ákos – Somai József (szerk.) *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából. II. kötet. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár.*

- Szinnyei József (2000). Magyar írók élete és munkái. Budapest: Arcanum Adatbázis Kft. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>
- Vasárnapi Újság (1857) IV. évf. 35. szám, megjelent aug. 30-án. (Megtekintve 2022 júl. 7-én) http://epa.oszk.hu/00000/00030/00183/pdf/VU-1857_04_35_08_30.pdf
- Weiss, David (1775–1846) és Kärbling, Tobias (1780–1845) a metszet rajzolója illetve a vésője. https://edit.elte.hu/xmlui/static/uv/uv.html?key=10831/1936&fname=b2_kep01984.jpg.jpg (megtekintve 2021. szeptember 7-én)
- Dr. Zabán Bálint kisszántói ref. lelkész szóbeli közlése szerint az eklézsia protocollumai elvesztek, a régi temetőt pedig már 1815 előtt felszámolták.

Jegyzetek

1823 májusában a Dunamelléki Református Szuperintendenciához fordult, hogy az 1817-ben kiadott Újtestamentumából még 1730 eladatlanul hever nála, segítsenek az értékesítésében. Pár hónappal később ugyanezt kérte a Konventtől is. Közhírré tételéről intézkedtek.¹

Hasonló tőből sarjadt szuperintendenciai ülnöksége is. Az egykori biblia-kiadót ismeretlen körülmények között érte az a megtiszteltetés, hogy a Dunán-inneni Helvét Szuperintendencia (püspökség) huszonnégytagú világi ülnöki karába beiktatták. Először 1821-ben tűnik fel, amikor a Schematizmus-beli (névtár) felsorolásban a huszadik helyen az ő neve is ott áll. 1824-ben még újból felbukkan, amikor Teleki József, Fáy István, Vay Miklós, Dégenfeld Ottó, Ráday Pál és több hasonló név között találkozunk vele. A névsor önmagáért beszél.² De legtöbbet mondanak azok a szuperintendenciai és generális konventbeli (egyetemes zsinat) vaskos jegyzőkönyvek, amelyek ebben az időben készültek. Nincsen adat, hogy Pethe véletlenül is részt vett volna valamelyik ülésükön. Ez pedig annak a bizonyítéka, hogy ismét csak szemnek tetsző rangot jelentő funkciót fogadott el 1794-es és 1817-es bibliakiadásainak érdemi dotálása fejében. Ebben Teleki József lehetett a protektora, aki a szuperintendencián potentátnak számított, és elismerő tisztelettel viseltetett Pethe iránt. Bibliájának 1817-es kiadása is roppant nehezen fogyott, így hajlhatott meglehetősen fiktív tisztségének elfogadására, hiszen az asszesszori (ülnöki) székbe sohasem ült bele. Segélykérése viszont több alkalommal is

1 Dunamelléki Református Superint. Jkv. 1823. No. 61; ill. 1824. No. 38 – Ráday Könyvtár Kézirattár. Egyházi és Iskolai Akták 2202/15

2 Dunán innen levő Helvét Superint. Schem. 1821, 1824. Ráday Könyvtár Kézirattára. Lt. 1116.

feltűnik, aminek tisztségével való kapcsolatba hozása aligha lehet részünkről kegyeletsértés. Annyit mindenesetre elért, hogy kérését továbbították az alsóbb egyházi szervekhez. Arról nincsen adatunk, hogy ezzel jobban fogytak volna Bibliái. 1824-től azonban elhallgatott ezekkel a kérelmekkel.

1828-ban még felesége kereste meg levelével a Generális Konventet, holland leánynevére is hivatkozott. Férjének „közhasnú könyveit” ajánlotta felmegvételre. Közhírré tették a kérést.³ Az elfoglaltságon kívül a bizalom is kiéghetett ekkorra a csak reményekből élő szerkesztőből. Felesége akkor sietett férjének segítségére, amikor az már mind gyakrabban letargiába süllyedt.

3 Dunamelléki Református Superint. Jkv. 1828. No. 60. „Olvastatott a folyó eszt. márc. 23-án tartott Gen. Conventus Jkv.-e melynek 19. sz. alatt Tek. Pethe Ferenc Úr Hitvese, Kuyper Cornélia asszony férje közhasnú könyveit a Sup.-dáknak megvétel végett ajánlván.”

Rezumate

Pálfi József – Balázs Géza: Istoria Bibliei de la Oradea-Károli

În anul 2021, Eparhia Reformată de pe lângă Piatra Craiului a împlinit 100 de ani, iar Biblia de la Oradea 360. Publicată în anul 1661, a fost pentru mult timp singura Biblie protestantă tipărită în Transilvania. Textul Bibliei Vizsolyi al lui Károli Gáspár publicată în anul 1590, a fost revizuit de către Köleséri Sámuel, profesor de teologie din Oradea, rector al Colegiului din Oradea, care a adăugat un număr mare de explicații și a adnotat versetele paralele. Din acest motiv, Biblia este numită și Biblia de la Oradea-Károli. O nouă ediție i-a fost publicată abia în anul 1805 la Pest, iar apoi, în anul 2002 Eparhia Reformată de pe lângă Piatra Craiului a publicat-o în facsimil. Lucrarea face o scurtă prezentare a istoriei Bibliei de la Oradea.

Cuvinte cheie: *Biblia de la Oradea de 360 de ani, Biblia Károli-de la Oradea, Köleséri Sámuel*

Kurta József Tibor: „...o Biblie mai pură și mai perfectă în fața ochilor noștri și în mâinile noastre.” Scurta istorie a Bibliei de la Oradea

Înrădăcinarea ideilor Reformei Protestante a făcut din Sfânta Scriptură în limba maghiară un instrument indispensabil pentru slujba religioasă și pentru lămurirea scripturii în limba maternă. Încă de la început, sinoadele Bisericii Reformate Maghiare i-au obligat pe preoți să „citească Sfânta Scriptură zi și noapte”, cerând, de asemenea, ca „cei mai învățați să folosească o Biblie latină și una maghiară, iar cei mai puțin învățați cea maghiară”. Dar pentru aceasta era nevoie de Biblii, în latină, dar mai ales în maghiară.

Cuvinte cheie: *Biblia de la Oradea, istoria bisericii, istoria culturală, istoria bibliotecii, istoria cărții, Szenci Kertész Ábrahám, tipografie*

Oláh Róbert: Biblia de la Oradea în colecțiile reformate din Ungaria

Scopul acestei lucrări este de a studia exemplarele „Bibliei de la Oradea” (Biblia de la Oradea, 1661) din cele mai mari colecții ale Bisericii Reformate din Ungaria. Am acordat o mare atenție la legăturile cărților, inscripțiilor și variantelor de pe pagina de titlu. Cercetarea noastră a inclus douăzeci și trei

de Biblii din Biblioteca Colegiului Districtului Ecleziastic Tiszántúl (Debrețin), Biblioteca Colegiului Reformat din Sárospatak, Colecția Științifică a Districtului Ecleziastic Reformat Transdanubian (Pápa) și Colecția Ráday din Transdanubia.

Foștii proprietari ai Bibliilor erau preoți reformați, profesori și învățători ai colegiilor și școlilor reformate, mecenai și laici ai Bisericii Reformate (nobili și cetățeni), precum și anumite instituții (colegii și congregații). Biblia de la Oradea a fost citită în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, iar mai multe inscripții atestă faptul că proprietarii ei o citeau zilnic, iar unii o reciteau de sute de ori. În urma cercetărilor, au fost găsite inscripții din cronicile de familie, un text despre istoria Bibliiei de la Oradea și autobiografia unui preot reformat.

Cuvinte cheie: *Biblia de la Oradea, colecții reformate din Ungaria, lectură biblică*

Kurta József Tibor: Bibliile de la Oradea ale Bibliotecii Institutului Teologic Protestant din Cluj-Napoca

Lucrarea de față prezintă nouă exemplare ale uneia dintre cele mai notorii publicații ale noastre, care au fost păstrate pentru posteritate în biblioteca Institutului Teologic Protestant din Cluj-Napoca. O serie de date privind istoria cărții și a bibliotecii ilustrează drumul pe care aceste nouă volume le-au urmat din anul 1661 până în prezent, trecând prin mâinile diferitelor instituții și persoane. Deteriorarea sau chiar mutilarea deliberată, relegarea, adăugările și transmiterea fac parte din istoria lor. Acestea au fost martore la multe întâmplări, iar acum în formă conservată, în condiții de depozitare adecvate și în conformitate cu standardele internaționale, stau la dispoziția cercetătorilor și părților interesate.

Cuvinte cheie: *Biblia de la Oradea, istoria cărții, istoria bibliotecii, cultură de carte, istoria bisericii*

Zabán Bálint Károly: Cercul puritan din Oradea - Viața, serviciul și activitatea lui Köleséri Sámuel ca autor al adnotărilor Bibliiei de la Oradea

Scopul nobil al acestui studiu este de a oferi o prezentare nouă asupra vieții, serviciului pastoral și activității celebrului teolog și preot reformat maghiar puritan din Partium, Köleséri Sámuel, precum și asupra lui ca și scriitor, profesor, lingvist, prezentator și adnotator al Bibliiei de la Oradea. După câteva observații metodologice, prima parte oferă o examinare critică asupra informațiilor cunoscute despre datele de naștere ale lui Köleséri. A doua parte examinează și evaluează informațiile și dovezile privind locul de origine și atașamentul său față de orașul și școala din Oradea. O secțiune separată

a acestei părți analizează impactul activității pastorale al tatălui său, Köleséri Mihály, asupra vieții, gândirii și carierei fiului său. Cea de-a treia parte se ocupă mai detaliat de orașul natal al lui Köleséri Sámuel, Oradea. Analiza se concentrează asupra Schola Oradea și asupra gândirii teologice puritane a acestei instituții, contextul în care se înscrie formarea teologică a lui Köleséri. Cea de-a patra parte prezintă peregrinările academice și exilul lui Köleséri în Olanda și Anglia, concentrându-se pe dovezile scrise, arhivate care susțin acestea. Cea de-a cincea parte oferă o prezentare a activității sale didactice și academice la întoarcerea la Colegiul din Oradea, dar și o prezentare succintă a serviciului, activității sale pastorale în Semendria, Tokaj și Debretin. A șasea parte prezintă un inventar succint, dar util, al literaturii sale teologice și de rugăciune. Următoarea parte, în strânsă legătură cu cea anterioară, se referă la Köleseri ca și comentator de texte antice sau, mai precis, ca și prezentator și adnotator al Bibliei de la Oradea din anul 1661. În această secțiune, în zece puncte, se compară, de asemenea, scoliile Bibliei de la Oradea scrise de către Köleséri cu adnotele Bibliei reformate olandeze Staten Bijbel și cu cele ale Bibliei maghiare din Oppenheim în Cartea lui Avdia. Cea de-a opta parte conține concluziile autorului.

Cuvinte cheie: *Biblia de la Oradea, Oppenheimi Biblia, Staten Bijbel, puritanism, ortodoxism, dispute, adnotare/notări*

Hermán M. János: Serviciul de publicare a Bibliei al lui Pethe Ferenc din Santăul Mic (în anii 1794 și 1816)

Süle Sándor a petrecut cinci ani cercetând opera vieții lui Pethe Ferenc (1863 Szentmihály - azi Tiszavasvári - 1832 Șimleu Silvaniei), dar încă mai există o mulțime de spații goale în ea. Această lucrare se concentrează în principal pe ediția din anul 1794 a Bibliei de la Utrecht și pe cea din anul 1816 a Noului Testament de la Pest, pe care Pethe le-a încurajat. De asemenea, sunt multe de descoperit și despre viața sa de familie, legăturile sale bisericești, prietenii și dușmanii săi. Cunoștințele sale despre presa tipografică și contextul financiar al edițiilor sale biblice merită, de asemenea, o investigație meticuloasă. Avem nevoie, totodată, de o anchetă și în Olanda, unde o serie de surprize îi așteaptă pe cei care se angajează să scrie o teză de doctorat în tema respectivă. Îndrăznim să recomandăm și să cerem ca în viitorul apropiat Biblia Pethe să fie publicată într-o ediție similară de către Universitatea Creștină Partium, din Oradea cu atât mai mult cu cât Partium este leagănul nașterii Bibliilor maghiare.

În iconografia națională, Pethe Ferenc se înscrie în rândul lui Apáczai Csere János și Misztótfalusi Kis Miklós, iar în multe privințe destinele lor sunt identice. Ca agronom științific și editor de ziare, a fost un adevărat patriot și un

polimat exemplar din toate punctele de vedere, publicând mai mult de treizeci de lucrări în domeniul științelor naturii. Lucrarea de față este menită să lărgască spectrul istoriei teologice și culturale și să îl facă mai cunoscut pe Pethe Ferenc. De asemenea, publică și noi informații despre viața de familie a lui Pethe din Olanda.

Cuvinte cheie: *Biblia maghiare din Olanda; Biblia Utrechti, 1794; Keszthelyi Georgikon; reînnoirea limbii; Süle Sándor; profesorul Szombati János din Sárospatak; Iosif Teleki; publicarea Noului Testament, Pest, 1816.*